

2543-87

॥प्रमाछालक्षणाप्रारंभः॥

॥ श्रीवेद व्यासाय नमः ॥ श्रीमदानंद तीर्थ भगवत्पादभ्यो नमः ॥ निर्विघ्नं सुखं ॥ इति
 अस्तु ॥ प्रणम्यागण्य कलयाद्या गुणाद्धिं परवोत्तमं ॥ पूज्यो ध्यानपिगुणैः कथं
 नुलक्षणं ॥ इति स्तुतुं सुखं मेव मे स्था दुरवम ॥ गपि नास्तदिति निमित्तं लपेक्षितं
 क्षौभ्रं साक्षोक्तान् मंतरण्या संभवत्तस्य व प्रमाणानि विज्ञानुदयात् प्रमाणानां
 च यथावद्विदितानां मेव न भूतोपपत्तेस्तत्त्वं न ॥ यथा वद्वो मुद्रितं कामो भगवानाचार्य
 यवयः ॥ विविक्ता विघ्नं परिसमाप्यादिप्रयोजनं शिष्टं चारुपरीक्षामुदितं नति
 वलं ॥ इति शेषं मनुकूलपिथान् वक्ष्यमाणमेवाग्रे दर्शयति ॥ अशेषं स
 शं नारायणं नामयं ॥ संप्रणम्य प्रवक्ष्यामि प्रमाणानां सुलक्षणं ॥ १ ॥ ५ ॥ नाम
 पण्यं स्वयं प्रस्कारे को हतुं दियार्थं कथं ॥ अशेषं गुरुमिति ॥ स शिरो मिति पाठे
 सार्वज्ञं गुरुत्वं स्थापयामास ॥ किंच नारायणस्येवाति सप्रार्थनेनेष्टप्रदानं संभवा
 त् तत्तिरिति भावेनोक्तं ॥ इति शेषं मिति ॥ अपि च रागादिदोषरहिता इह लोके व
 यो भवति ॥ नारायणश्चाशेषदोषरहित इति सूचयति ॥ अनामयमिति ॥ आस
 नमिति पदं दोषांतरोपलक्षणं ॥ प्रवक्ष्यामीत्युद्देशेन भागपरिक्षा युपयोगि

८५ अनुष्टुप् स्य क स्य ल क्षणा दिङ्मात्रं विधाविभागः ॥ तदुक्तिरवांतरोद्देशा व्याधाः २

सं महायोपसर्गः ॥ न हितदिना प्रकृष्टा न क्षणोक्तिः स्यात् ॥ लक्ष्यमात्रव्यापको धर्मो
लक्षणा ॥ तदुक्तिः शब्दः व्यवहारा र्थास्तस्मादिमानो रिति ज्ञातलक्षणो हियं पिदं स
स्तादिमते स्य लितमेव नो शब्दकथं प्रयेति ॥ पदविवेकौ रिति उपदेशादिना न व्य
दा सति स्वरूपे विविधे विशेष एव न सर्वत्र तत्रोपदेशो व्यभावात् ॥ अतस्तत्रव्यक्तिवि
शेषे व्यस्य सत्तदन्यत्रापि व्यसितु तत्रैव व्यवहारानालोच्य व्यतिचारिणो व्या
पकाभ्यपत्तिर्यलक्षणं भूतमेकं गृहीत्वा तदसंगो शब्दस्ववर्धगृह्णाति ॥ प्राचीन
कि पक्षे केवलव्यतिरेकिणा ज्ञान्य व्यतिरेक्येति विशेषः ॥ नाममात्रेण वस्तुसंका
नमुद्देशः ॥ ले संवाद्युक्तिसंभवाथश्रियुक्ता युक्तिचित्तापरीक्षा ॥ सोद्देशविषया
न संभवति ॥ पलाभावेनानममात्रे विवादायोगात् ॥ लक्षणपरीक्षातस्त
तस्य लिगवस्थितिभ्यामर्थान्तरसंभवाच्च ॥ येति वांति लक्षणं स्वरपास्ति धिभा
गासि धिव्यभिचानापरिहारे लिगानां विश्रियत्वात् ॥ लिगपरीक्षा खलाधिकारो
व्यवधेदमुखेन विभागसम्पूर्णार्थो ॥ लुहि दापनिवृत्तिपर्यंता परीक्षाया
रीक्षा

॥२॥

तसौष्टुवसिध्यर्था॥द्विविधा यौदशादयः॥सामान्यतोविशेषतश्चेति॥प्रमाणलक्षणा
 णस्यान्येनेनेकता किमपूर्वनिर्मितेनेसते॥प्रवक्ष्यामीत्युक्तं॥अन्योकीनामप्र
 कृततावक्ष्यति॥द्विविधंलक्षणं॥यवत्तु॥नान्ययत्नलक्ष्यभावीति॥आ
 ययथा॥पृथुवृद्धोदराकारो घटइति॥द्वितीयं॥भोग्यजननशरीरमिति॥आद्य त
 मेवयत्तु॥यत्तस्यैवसार्वत्रिक्यवहारोपयोगितादितिभावेनेकं॥सलक्षण
 मिति॥तदेवहिस्वरूपतत्तलक्षणं॥यथावत्तस्यकार्वाति॥प्रमाणलक्षणा
 सुदोसि॥प्रमाणसामान्यलक्षणमाह॥यथार्थप्रमाणं॥प्रमाणलक्षणा
 दैकाः॥यथार्थमितिलक्षणं॥एवमन्तरजाभिज्ञानय॥नार्थयभावसि
 तार्थविषयइकारि॥अर्थविषयीकारित्वमात्रस्त्वयविषययसाधारण्यवृत्ति
 शेषणोपादानं॥अर्थविषयीकारित्वेनेवप्रमेयादियुदासः॥अर्थतइत्यर्थोक्तं
 समुच्यते॥अतो नगम्यविषयीकारितावतिव्याप्तिः॥तद्विभागमाह॥तद्वि
 धौ॥प्रमाणनामान्तोपि सदा सारपर्यवसायाथा॥ज्ञापनार्थनयभागः॥

वि

तदेव दर्शयन् दिवि धेउ दिशति । केवलमनुप्रमाणम् ॥ साक्षाद्यप्यभिहितार्थविषयके
लं ॥ परंपरया तादृशमनुप्रमाणमिति । प्राधान्याभिप्रायेण प्रथममुद्दिष्टं केवलं लक्षयति
यथा धर्मानकेवलं ॥ संज्ञानिरूपणेन लक्षणे सिद्धे शृंगि गृह्यते याते दापना धर्मे धर्मगुण
णारंभः ॥ यथा धर्मसंज्ञादिभ्युदासः ॥ अनवधारणज्ञानसंज्ञायः ॥ सद्दिविधः ॥ अ
दिष्टकोटिः निदिष्टकोटिश्च ॥ तत्र कोटिना मुक्तिबाहुल्योत्तु अनिदिष्टकोटिरनवधारण
या परनामसिद्धिसंज्ञिको यच्छब्द इति ॥ द्वितीयेऽपि संज्ञानेककोटिः अन्यत्र तस्य प्रधान
कश्चेति द्वेधा ॥ तत्राद्यो यथा किमयं ब्राह्मणस्तदितरे वेति ॥ इहापरनामो द्वितियायथा
प्रायेण यं ब्राह्मण इति ॥ प्रत्येकं निश्चायकाभावसहकृतसंज्ञानासमानविप्रतिपत्तिउप
लब्धिः ॥ अनुपलब्धिरुज्ज्वला स्रज्जपंचधा भिद्यते सति ॥ आद्यं यथा ॥ समाजधर्मादौ
तात्तथा युनोपसृषावेति ॥ असमानधर्मादाकाशविशेषगुणत्वात् ॥ शब्देति सोऽनिसो
ति ॥ विप्रतिपत्तौ भौतिकनीतिमायि उता भौतिका नीति ॥ उपलब्धः किमदिदमुदकमुत्ता
सिद्धि ॥ अनुपलब्धः किमत्र यश्चोस्ति न वेति ॥ उपलब्धः अनुपलब्धः समानधर्मैरेवोत्त
नात्रैव धर्मैरेवोत्तये ॥ समाने हि सदसत्तोरुपलब्धौ तु उपलब्धौ तदिति ॥ असमान
धर्मा विप्रतिपत्तौ त्रिपितृन धर्मैरेवोत्त भौतियितुं शक्यत्वात् ॥ एकविध्यमिति तत्तत् ॥ वि

जाने

३

॥३॥

पक्षतनिश्चयो विपर्ययः ॥ यथा बुद्धिकायाभिदं रजतमिति ॥ ज्ञानमिसु प्रमाणबुदासः ॥ अनुमातादेरपि स्वरूपे
 विषये केवलता नातिव्याप्तिः ॥ अनुप्रमाणानुधाया माह ॥ तत्तत्तद्विषये प्रमाणं ॥ तदिति यथा र्थज्ञा
 नपरामर्शः ॥ यथा र्थमिति संशयादि साधने दुष्टे द्वियस्तन्निर्दिष्टव्युदासः ॥ ज्ञानग्राह्यमनुप्रमा
 साधने द्वियादि निवृत्तस्य ॥ साधनमिति केवलप्रमाणस्युदासः ॥ तद्विसृजमाने प्रमाणे प्रमेये दो
 रपि प्रसंगात्साधनग्रहणं ॥ स तोरपि कृतकमृजो यदुक्तं वाक्ताको सा बो यदनंतरं वास्तवप्रति
 बंधके ॥ भूतवत्संकायेतदुच्यते साधनमिति ॥ यथैव्यापारनाकुलः ॥ अतएव नायादृष्ट
 कसंवादी लोभविषे भगवदोक्तिव्याप्तिः ॥ यथा र्थमित्येवोक्ते केवलमिति व्याप्तिः ॥ ज्ञानमिति
 वेत्ति तत्र संशयादौ च प्रसङ्गो व्याप्तिश्च ॥ साधनमिसु वेत्ते कुठानादौ ॥ अतो विविष्टग्रह
 णं ॥ प्रमाणानुमादौ ॥ प्रमाविषयः प्रमेयः ॥ यथा र्थज्ञानं प्रमा ॥ प्रमातुः प्रमेयत्वे विवक्षी
 नशातृ पृथग्भूतिः ॥ केवलप्रमाणवित्तज्जिति ॥ केवलं च तद्विधं ॥ अवमपि महाबलक्षपण्य
 शापानर्थे विसागः ॥ चतश्चो विविष्टग्रहणं ॥ प्राधान्यक्रमेण दिशति ॥ ईश लक्ष्मी योग्य
 योगि भेदेन ॥ शान्तिना मेव भेदेन तिमितेन ज्ञानस्य चतुर्विधं ॥ संज्ञानपदनासंयो
 ज्य ॥ अनुप्रमाणस्य केवलप्रमाणसाधनत्वेनोक्ततात्तुर्विधमप्युक्तं अन्यतएव
 निसंचेति ॥ नमंतश्च इत्याह ॥ सर्वद्वयमनादि नित्यं ॥ ईश लक्ष्मीज्ञानं पदयोरप्युक्तं

॥३॥

श

था वि

निसतेको विषयेनष्टपद्महणमिसतआह॥ स्वातंत्र्यपारतत्राभ्यातद्विशेषः॥ अनादिनित्य
सायपिस्वसत्तायोस्वतन्त्रमीभरज्ञानोदधीनलक्ष्मीज्ञानमितिमहाविशेषादष्टपद्मह
णमुपपद्यते॥ अनेनस्वतन्त्रज्ञानमोक्षोद्देशिकाधीनद्वितीयमितिद्वयोलक्षणास्त्वितंभवति॥
अद्यस्वतन्त्रमितिलक्ष्मीज्ञाननिरुक्तिः॥ ज्ञानमितिईदंन्यदासः॥ दीतायेइशाधीनमितीइ
ननिरुक्तिः॥ एकेतिब्रह्मादिज्ञानन्यदासः॥ ज्ञानमितिलक्ष्मीनिरुक्तिः॥ तयोर्विशेषांतरमाह॥
स्वस्वरगताखिलविशेषविषयालक्ष्मीज्ञानस्याप्येतेमहत्तेनएतत्संभावितं॥ धर्मज्ञान
स्यविशेषइत्यतआह॥ द्वितीयमीशेन्येभ्योऽधिकं॥ लक्ष्मीज्ञानमीशविशेषवत्तादि
ज्ञानेभ्यएकधिकविषयकिंचातइत्यतआह॥ असावत्रिकं॥ नतोत्रसर्वविशेषविषय
मतस्तयोरस्तिविशेषः॥ अप्येइसावत्रिकंतद्विषयमन्वापिनैयाह॥ अन्यत्रसर्ववि
षय॥ किमीशलक्ष्मीज्ञानयेरन्यत्रतर्हिसाध्यायमेवनेत्याह॥ स्पष्टतेतदः॥ इयमी
शादव्यत्रसर्वविषयस्पष्टत्वंबु॥ तत्रज्ञाननिरुक्तिरास्पष्ट॥ नतथालज्ञानमित्यलक्ष्मी
नविशेषः॥ अपवापूर्वमित्यनेनकात्प्यज्ञेयविषयत्वलक्षणांतरमीशज्ञानस्यस्
चित्॥ तत्रकात्प्यनेनिलक्ष्मादिज्ञानन्यदासः॥ कस्मिन्गद्विषयलक्ष्मादिज्ञानमपि
भवतीतिशंगतया॥ इत्येभ्योऽधिकंमिसावत्रिकमितिलक्ष्मीज्ञानस्यलक्षणांतरं॥

ब्रह्म०॥

॥४॥

इति

वि

इति गृह्योक्तं स्वतन्त्रं नार्थं॥ असावैविकता संभवं निवृत्तं च॥ अन्येभ्योऽधिकमिति बलं
दिज्ञानं न्यदासः॥ असावैविकमिति ईशानं निरासः॥ ईशे असावैविकमन्यत्र सर्वमि
षयमिति लक्षणोत्तरं॥ ईशादुच्यते महत्वाद्याद्यात्पुनरिहार्थं॥ ईशे असावैविकमि
ति ईशानं न्यदासः॥ अन्यत्र सर्वविषयमिति स्पष्टमिति ज्ञानं न्यदासः॥ नृजुज्ञानेति न्य
सिपति न्यहा राया नालोचनेपीति ग्राह्यं॥ तस्य श्रीलोचने सर्वविषयत्वं व्यपति॥ स्पष्ट
तदुत्पत्तेरपि निरतिशय स्पष्टमिति ज्ञानं॥ ईशाने वक्ष्यते अधिकस्पष्टं तल्लक्ष्मीज्ञा
नमिष्यते योर्लक्षणोत्तरं सन्निर्भवते॥ योगप्रभावलक्ष्मितीति शययोगिज्ञानं॥
तद्विधिं॥ नृजुल्लिखितानि योगिज्ञानभेदेन॥ तत्र पूर्ववत्तदुज्ञानं नानुप्रा
णजन्यमनियुक्तं ग्राह्यं॥ योगिज्ञानं नृजुमनादित्यं॥ केषां योगिज्ञानं नृजुनामि
ति योज्यं॥ योगिज्ञानं नृतिपायेन नृज्ञानमिति विशेषः॥ असावैविकता योगविधा
गः॥ तल्लक्षणमोहा॥ ईशजीवेभ्योऽधिकं विषयं॥ नृजुन्यतिरिक्तजीवज्ञानेन
एव॥ ईश इति स्वतन्त्रं स्वतन्त्रं धनं॥ जीवेभ्योऽधिकमिति स्पष्टमिति ज्ञानं न्यदासः॥
अवधारणेनेत्रालक्ष्मीज्ञानं निश्चितं॥ लक्षणोत्तरमाह॥ ४॥ अन्यत्रालो
चने सर्वविषयं॥ ५॥ अन्यत्रालोचनं इति विशेषः॥ अन्यत्र महत्वं संभवं निवृत्तं

४०

४१

॥४॥

१०

धर्म॥ अ० नाने तो जल द्यो ज्ञान न्यदासः॥ सर्वगुह्य मस्मदादि नैतं यो ज्ञान विनासा धर्म॥ रज्जु ज्ञान
 नय धनं दि निसर हि न तद्योगि ज्ञान योग जं हि योगि ज्ञान मिस त आह॥ ५॥ क्रमेण व धर्मो नाने प्रभावे न दं
 धि सं भवाद॥ योगि ज्ञान त्वे युक्त॥ क्रमेण व धर्मो नाने प्रभावे न दं धि सं भवाद॥ योगि ज्ञान त्वे युक्त॥
 आयुक्तः॥ ५॥ आयुक्तो यो दा यो॥ अ सिद्ध धन दी न द पुन कि नैतं सो भवती सात॥ ५॥ ता तो य
 यो॥ ता कि पा ता कि नै योगि ज्ञान लक्षण युग पयत॥ ५॥ ता तो यो क्र मेण द सित॥ रज्जु यो नैष
 योगि नो ज्ञान नो शा द न्यत्र क्र मेण द सित॥ रज्जु यो नैष योगि नो ज्ञान नो शा द न्यत्र क्र मेण द सित॥
 वि नि न्मा त्र ह्य स यु क्त स न ति॥ ने द ल क्ष ण यु क्त॥ अ न्यो न्य म ज्ञान नो सा वा ५॥ त
 व दे न ल क्ष ण यु क्त॥ कि न् ता वि क यो गि ज्ञान नाना दि भू ता वि क यो गि ज्ञान नाना दि भू ता वि क यो गि ज्ञान नाना दि भू ता वि क
 स्यते॥ एते नाना दि ते स तो शा द न्य जालो च ने ह सि तं ता वि क ज्ञानं॥ सा दि ते स तो शा द न्यत्र वि नि
 न्मा त्र ह्य स यु क्त॥ आ ता वि क यो गि ज्ञान मिस भयो नै ध र्णा त र सु चि ते भ व ति॥ न त्रा ये ऽ ना वि
 ति ना ति वि क यो गि यो गि ज्ञान नि वृ त्तिः॥ इ शा द न्य त्रे तो श विषये अ नो दि ते स त्या लो च ने वि ह सि तं
 ल भ्या दि ज्ञान नि वृ त्तिः॥ रज्जु ज्ञान न्यदा सा धे आ लो च ने पो ति॥ ह सि त मिस ने ने वे डा ज्ञान न्यदा सा
 दि ते ये सा दि ते म ह ण च न्ने ता वि क ज्ञान न्य दा सा धे॥ वि नि न्मा त्र ह्य स यु क्ति जि य यो गि ज्ञान
 नि ता सः॥ इ शा द न्य त्रे त त सं भ द धः॥ ह सि तं ता गृ ह णे ने वे डा दि ज्ञाने अ प्र सं गः॥ अ यो गि
 ज्ञान कि मो शा दि ज्ञान वे द ना दि नि सि व स दि द्रि य। स न्नि क र्वा दि ना भि न्यं ज्य ते इ ता सा

विनाशिवेति तत्राह ॥ ५० ॥ अयो गिज्ञानमुसन्निवाशवदा ॥ ५१ ॥ तस्य लक्षणमाह ॥ ५२ ॥ अतर्प ॥ ५३ ॥ इ
 शाद्व्यजान्ते विषयं सर्वं चोपनिमदा ॥ केवलं त्रिविधा ॥ प्रसक्तजनमनुमानजनमनुजमिति ॥ प्रसक्त
 नाशिवोतर भेदेन पुनर्निर्दिष्टं ॥ अनुप्रमाणविभागमाह ॥ ५४ ॥ अनुप्रमाणमिति ॥ ५५ ॥ व्यन
 धिकसंख्याव्यतमांत ॥ वाभावज्ञापना ॥ त्रिविधा ॥ ५६ ॥ प्रसक्तजनमिति
 भागमिति ॥ ५७ ॥ प्रायेणोऽसन्ताव्यवहितवतमो न कतिपयार्थग्राहकप्रसक्तः ॥ अनासन्तातितादा
 गतव्यवहितार्थगोचरमनुमाना ॥ सातंत्र्येण अशेषार्थविषय आगम इत्यर्थग्राहकक्रमेणोद
 शः ॥ प्रसक्तमेकमेवेति नावकाः ॥ तस्यैव निश्चयाधदज्ञानाभावाज्जीवनमेवानुपपत्तेः ॥ नहि
 प्रसक्तं तदोपायः ॥ प्रसक्तमान एवेति कणादासो गताश्च ॥ तेषां किमागमो न बोधकः ॥ वि
 ध्वकेषां दोषाभावात् ॥ यथार्थेषु नात्यजांत नूतः ॥ पक्षत्रयमप्यनुभावविरुध्मिति ॥ प्रतिष्ठा
 तमक्षप्रसक्तः ॥ प्रमाणातरानुसातेनेरार्थप्रमापकं मनुमानं ॥ सम्यगतींद्रियाधीनमनुमानादो
 आगमः ॥ इति संज्ञानिरूपणे लक्षणे सिद्धे प्रसक्तस्यैव स्पष्टिकरणार्थमनुमानादो
 ग्राहकताया तदुदाहरणं ॥ तत्र प्रसक्तलक्षणमाह ॥ निदोषार्थेन्द्रिय
 सन्निकर्षः प्रत्यक्षः ॥ ५८ ॥ निदोषतर्थाद्रियविशेषणं ॥ अर्धग्रहणेनाकाशादिनां च
 क्षुणादिसन्निकर्षव्युदासः ॥ अत्र तत्र दिद्रियविशेषयउच्यते ॥ तन्निदोषग्रहणेना
 सोमोऽद्यादिदोषयुक्तार्थानामिन्द्रियसन्निकर्षव्यावृत्तिः ॥ इन्द्रिग्रहणेनाथानामेवाव्यवस

निरुपयुदासः॥ तन्निर्देशतग्रहणं मनोऽनधिहिततादिदोषवदिद्विधादिष्टोमर्थसंज्ञिकरूपव्यावृत्तयः॥
 सन्निकर्षेति द्विपमात्रयुदासः॥ सर्वेषामाद्योतयुदासः॥ ५॥ अनुमानलक्षणमाह॥ निर्देशो
 नैषोपपत्तिरनुमा॥ ६॥ उपपत्तिरिति गौडव्यते॥ सहचर्यवत्तेनार्थगमकं लिङ्गं॥ निर्देशग्रहणमनु
 मानाभासमुदासार्थं॥ न्यायाद्यनुमानमैतल्लक्षणं रहितो नुमानवदोसमानो अनुमानाभासः॥ ७॥
 उपपत्तिग्रहणं प्रसक्षादियुदासार्थं॥ उपपत्तिस्तु यथा योऽज्ञातेवार्थे बोध्यता॥ ८॥ अन्यथा अ
 तिप्रसंगात्॥ त्रिविधमनुमानं॥ केवलान्वयीकेवलव्यतिरेकिअवयवव्यतिरेकिविशेषः॥ ९॥ चेति
 धर्माध्यमवन्धमिविधः॥ साध्यसमानधर्मवन्धमसिपक्षः॥ साध्यतत्समानधर्मरहितो ध
 र्माविपक्षः॥ साध्याकारिणस एव धर्मसाध्यसमानधर्मः॥ पक्षव्यापकसपक्षरूपविध
 र्माविपक्षं केवं न्यमि॥ तद्विविधं॥ सपक्षतदेशरुत्तीति॥ तद्यथा॥ धर्माधुर्मिकस्य चित्तस्य
 प्रमेयत्वात्॥ गुणत्वादिति॥ पक्षव्यापकमविद्यमानसपक्षविपक्षाद्यान्ति केवलव्यतिरेकी
 तद्यथा॥ ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वकृत्वादिति॥ पक्षव्यापकं सपक्षरुत्तिविपक्षाद्यान्ति मेव यन्
 तिरेकी॥ पूर्ववत्सपक्षरुत्तिदेहदेवान्ति तेदादिविधं॥ तद्यथा॥ जीवो निस्ते माशुकारण
 नूनतात्॥ चेतेन सादिति सर्वत्र निर्देशोऽतानुवृत्तेर्न बाधो दोषप्रसंगः॥ तत्तु नेद्विविधं॥

प्रमाण-

॥६॥

योग्यापी

सामान्यानुमानमिति ॥३४॥

टि-ज०

दृष्टं सामान्यतो दृष्टं चेति ॥ असक्षान् मापकं दृष्टं ॥ यथा धूमो गेः ॥ प्रसक्त योग्या धानु मापकं सामान्यतो दृष्टं ॥६॥
यथा ह पादिज्ञाते च क्षरादेः ॥ पुनस्ति विधेः ॥ कार्यनुमानं कारणा नुमानं कार्यकारणानुमानं चेति ॥
कारणं कार्यस्यानुमानं अद्य यथा ॥ विशिष्टमेवो न्नतिर्विधेः ॥ कार्यकारणस्यानुमानं द्वितीयं यथा ॥
धूमो गेः ॥ अकार्यकारणानुमाका यकारणस्यानुमानं तृतीयं यथा ॥ रसो नृपस्येति ॥ आगम
लक्षणमाह ॥६॥ निर्दोषः शब्द आगमः ॥६॥ अतो न विपर्ययसंशयप्रसाद विप्रलंभादिपु
नर्दोषपूर्वकत्वाभावे निर्दोषत्वं ॥ शब्दो वाक्यत्वा ॥ निभस्य तावन्ताः पदं ॥ आकांक्षासंनि
धि योग्यं तावन्ताः ति पदाति वाच्यं ॥ सोऽनुकांक्षिताभिधायकत्वं पूर्वपदसंज्ञताकांक्षापूरकत्वं
चाकांक्षावत्त्वं ॥ तेन निरुक्तं प्रतिकाणि ज्योपदेस्य गौरवः पुरुषो ह्यस्मिन्सादेभ्य आवाक्यत्वं भवति ॥
सन्निहिताधीसि धायकत्वं अविलंबेनोच्चारितत्वं च सन्निहितत्वं ॥ तेन चोक्तं पुनर्ज्ञानं तद्वि
तं प्रति सूत्रसंज्ञितं शीतला नीजलोचिनी लुट्देशस्य विलंबेनोच्चारितपदानां वाच्यत्वं निरा
सः ॥ अन्योन्यान्वययोग्यतावदर्थभिधीयैकत्वं योग्यत्वं तथा चाग्निना सिन्धेदितादेर्वा
क्यत्वं निरासः ॥ निर्दोष इति सागमाभास निरासः ॥ शब्द इति प्रसक्ता दित्युदासः ॥ आगमश्च
सम्यक्ज्ञात एव बोधकः ॥ अन्यथातिप्रसंगात् ॥ स द्विविधः ॥ नितो नित्यं ॥ नितो वेदः ॥
अनित्यं पुराणादि ॥ नर्णानां च सर्वत्र नित्यत्वेऽपि प्रबंधविशेषस्य नित्यता नित्यताभ्यामर्थविभागः

कु सादि

वर्णश्रमेदकाभावोसर्वगतएवेति॥तनुकथंश्रीण्येवप्रमाणानि॥अथपिसुपमानयोरपिदृष्टप्रमाणमिह
 तिआह॥अथपिसुपमानयोरपिदृष्टप्रमाणमिह॥अनुपपद्यमानप्रमितिरथोपनि॥साद्विविधः॥श्रुताथपिनि
 दृष्टाथोपनि॥तत्रोद्योयया॥जीवोऽज्ञोऽगृहेनीस्ति॥तिश्रुतवतोबहिर्भाविप्रतिपत्तिः॥
 द्वितीयायया॥जीवोऽज्ञोऽगृहेभावंदृष्टवतःस्तत्प्रमितिरिति॥तत्राबहिर्भाविप्रमाणवतोऽस्ति
 नुमानेतभवति॥विमतोबहिरस्तिजीवनवत्सितोऽगृहेऽसत्ताद॥यथाहमितिप्रयोगमन
 वेद॥सादृश्यप्रमितिसाधनमुपमानं॥तत्रिविधं॥गृहमात्रेस्मर्यमाणेप्रतियोगिकसादृश्य
 प्रमासाधनं॥यथागृहवर्तमानगतस्यगृहमात्रगवयगोसादृश्यप्रमासाधनमुपमा
 गोसदृशोयमवयवइति॥गृहमात्रप्रतियोगिकस्मर्यमाणगतसादृश्यप्रमासाधनमुपमा
 मात्रप्रतिगिकगृहमात्रगतसादृश्यज्ञानं॥यथागृहमात्रनुत्तरेवर्तमानगतस्यगवयगोसा
 दृश्यज्ञानंस्मर्यमाणेगविरगृहमात्रगवयप्रतियोगिकसादृश्यमप्रधानंगोसदृशोयम
 वयस्तस्माद्गवयसदृशोसौगौरिति॥निर्दोषवाक्यंसादृशस्यप्रमाधनं॥यथागौरि
 यस्तथेति॥तदेतन्नमंकमेवप्रत्यक्षाद्यंतर्गतं॥विमतोऽगोर्गवयसदृशगवयगतसा
 दृश्यप्रतियोगिताद॥यद्यदुतसादृश्यप्रतियोगिसत्तदृशः॥यथायमोयमादरेणेतिप्रति
 योगिसंभवात्॥अकृतसमयसंज्ञास्मरणसहायतसमन्विद्यहृतवाक्यार्थप्रसिद्धाप्रस
 षनुपमानांसांसांज्ञिसंबंधाप्रमितस्तत्पूज्यमित्यन्ये॥तत्रातिदेशवाक्यप्रसिद्धिविधः॥सा

यो

प
सा
सा

कव

वा।

॥ १० ॥
 यत्र धर्मो धर्मो भवेति ॥ तद्देवा तत्प्रति संधानात्मकमुपमानं विधा भिद्यते ॥ तत्र साधर्म्येपमान
 यथा ॥ यथा गोसंधा गवय इति श्रुतातिदेशनात्म्यस्य नागरीकस्य वनगतस्य गोसदृशगव
 यमवलोभ्यते ॥ अन्यतन्नागवयपदस्य गवयवतोऽवमसौ गोसदृशोऽपि नोपदिष्ट इति प्रति
 संधानं ॥ तेन तस्य गवयवयवधर्मप्रमापत्तिः ॥ यत्र धर्मोपमानयथा ॥ गवादिबतु दिशो न प
 वनस्य इति देशनात्म्यं श्रुतवतोऽवपदस्मरणा मते असौ गवादि विमसदृश इति प्रति
 संधानं ॥ तदुपमानावपदा धर्मप्रमितिः ॥ धर्मोपमापमानयथा ॥ शीघ्रगो गवादिमान
 पशुपुष्ट इति स देशनात्म्यं श्रुतवतोऽक्रमेण कृपस्य तः उष्टपदस्मृतिमतेऽप्यमासौ तद
 मिति प्रति संधानं तेनोष्टपदमुत्पत्तिरिति ॥ तदुत्तमयं अनुमान एवां तर्जते ॥ विमतो गवय
 शब्दनाम्योऽगोते सति गोसदृशतात् ॥ यद्विषयो यद्विषयो दिप्रयोगसंभवात् ॥ अ
 तो न विभागानुपपत्तिरिति ॥ अत्रोपमानत्रयस्यां तर्जानुक्तिरिति स्पष्टप्रतिभासमानता
 दगमां तर्जते तत्र विवादाभावेति ॥ प्रयोगप्रवृत्तिर्बैविच्यतु कपमानमित्यत उक्तं विवे
 ष इति ॥ यथा श्वत्वं न्वयितो यतिरे किं श्वप्रयोगप्रकारवैविच्येपि नातुमानादं हि भावे
 अनुमानविशेषतात् ॥ अपेक्षितस्य धर्मसिद्धाभावात् ॥ तादात्रापीति ॥ एतेनोपमानस्याधर्म
 शोभति एतया पाथस्य शंका विपरान्ता ॥ तादृशसंप्रतिपत्तानुमानादेव तदुपपत्तेः ॥ अत्र

जी

आ

मा

३५

प्रसंजकन्यप्रसंजयेनयासिः॥प्रतिवेदिनाप्रतिवृत्तिः॥प्रसंजिनायस्यविपर्ययेविपर्ययेपर्यवसा
न॥प्रसंजनीयस्यादिष्ट॥प्रतिपक्षोसाधकंनचेति॥तस्यैवोसक्तिः॥प्रतिमिधुधेतदसंजिनाय
पेक्षामावासाभूयप्रसंगः॥यदुत्साद्यधीनयदुत्सायादितदुत्सायिनायधीनदुत्सायिनायधीनदुत्सायिनाय
मन्योत्याभूयप्रसंगः॥यदुत्सायाधीनयदुत्सायादितदुत्सायादीपरपरंपरादुत्सायिनाय
यान्त्रप्रसंगः॥तदुत्सायावन्त्योत्सायपेक्षायाअपर्ववत्सानेवस्थाप्रसंगः॥अत्रयद्यन्य
पुपगम्यतेतदासाधयदिप्रसंगः॥यत्रैवमभ्यपगमस्तत्रतत्प्रसंगः॥यथासुत्रयादिनासा
धयादितर्हिनेतेदपेतिप्रवृत्तिप्रकारः॥साधन्यतरबन्धाभिवाच्या॥अतर्हानेयथा॥यत्र
भीरोनसर्जितः॥तर्हि न जगत्कृतस्यादिति॥दृष्टहानेयथा॥यदिपर्वतीनिरग्निकस्तर्हि
धूमस्यादिति॥अश्रुतकल्पनेयथा॥यदीश्वरोजीवास्त्रिभिस्तर्हिदुर्विस्वादिति॥अ
दृष्टकल्पनेयथा॥यदिपीतमुदकमंप्रमंतरध्यभ्यनृत्तिमामसिद्धदेविशेषादिति॥य
थापाकयापाकयोर्नसाधननाधिकरण्यतत्रतथेवानुपपत्तौप्रकाशान्तरमेकाधि
कुरणतामप्यन्यातिरतिप्रतेया॥यथायदिदेवदत्तःसर्वज्ञस्तर्हियजदत्तोपितथासा
दितत्रयोधमोयत्रवर्ततेसतद्विज्ञेपिबुर्तदुत्सादि॥सौवर्तकेनमानुएवातंभूते
नप्रमाणमित्तसंगः॥स्यादेतत्॥नकोनुमानंयतस्तर्हिप्रामाणिकहानमीयता॥नतसाधनंनक्षनति॥

धापा३

प्रमा. ल.

॥१॥

॥१॥

पा

अपि सिधांतावकाशविशेषात् ॥ आरोहितलिंगवेनासिधे श्रेयत उक्तं दृष्टयेति ॥ द्विविधं तु
मानं ॥ स्वपक्षसाधनं पुरपक्षदृष्टयेति ॥ तत्रायं यथा ॥ पूर्वतो गतिमान् क्षम्यमानादिति ॥ द्वितीया
देहा प्रवर्तते ॥ नापि निरुक्तिकः अनिधिसंबन्धादित्या ॥ निरुक्तिको गौकारे निधिसंबन्धात्
पुनश्च प्रसंग इत्युक्तिरप्रसंगरूपेण वा ॥ तत्र दृष्टानुमाने तर्कस्या तर्भावः ॥ प्रसंगरूपानुमा
ने च साध्यवद्वा यस्य प्रमाणविरोधादिरस्मिन्निश्चय इत्युक्तिरप्रसंगमिति न कश्चिदिति रोध
इति ॥ यदेतत् ॥ एव योगविभागः ॥ तथापि ज्ञेयतासु र्धत्तापका न्यपक्रमोक्तिरुपक्रम
माणाविसंतीत्युक्तं आह ॥ ७५ ॥ उपक्रमोपसंहारतदेकन्याभ्यासा पूर्वता फलाध्याये
श्च ॥ ७६ ॥ यो नुमे स न्यानु कषणार्थः प्रकरणीति न्यपक्रमः ॥ तदतउपसंहारगतयो रूपं
क्रमोपसंहाराभ्यां वेका धर्तुं तदेकन्यै ॥ एकप्रकीर्णसहजं दुक्तिरभ्यासः ॥ प्राचुर्येण प्रमाणां
तत्रात्राततापूर्वता ॥ फलपूर्वता ॥ स्तुतिरिदिदापचक्रति ॥ पुराकल्पार्थविनाशः ॥ एतेषां वा
न्यतासु र्यः नुमा तु माना लो कविशेषः ॥ यदेतत् नुमाने तर्कस्तु द्विकथं तेषामुपक्रम
मापसंहारवभ्यासा पूर्वताफलं ॥ अथानादौ पपत्तिविलिङ्गतासु र्यतिर्न युज्यते ॥ पपत्तिः
एवमुक्तिरित्यत आह ॥ ७७ ॥ उपपत्तिरिति ॥ ७८ ॥ यथा खलु पाठजाता कारका तर्का
निमित्ताकारवभ्यासः एवमुक्तिः ॥ कारकत्वमेषां तेषां भावदेकता भावेन कारकवपदेन

दि०

॥१॥

॥१॥

ती

य

ग
रि

तद्विदित्कग्रहणात्॥ तथाप्रकृतेष्विति॥ तुनेवं पृथगुक्तिमन्त्रायाः स्यादैषामनुमानेन
भावात्कारे को हते दिसते आह॥ ५२॥ त एव सोपपत्तौ लिङ्गानि॥ ५३॥ उक्तं इति
पः॥ यथापक्रमोपसंहाराविस्रोपपत्तेर्लिङ्गत्वमुच्यते॥ तथोपक्रमोपसंहाराविस्रोपपत्तेर्लिङ्गत्वमुच्यते॥ ५४॥
मुक्तं किं॥ यथापपत्तेर्लिङ्गत्वमिति बलेनेव अर्थो धीते तस्तथोपक्रमादयो विषयत्रय
दुपक्रमेते तत्रापवादभावे तास्येव गोचर इत्यादिव्याप्तिबलेनार्थो धीते॥ अतः
रूपं नानुमानां तत्रावि॥ इत्याह॥ ५५॥ त एव इति॥ ५६॥ एतेनोपसंहाराविस्रोपपत्तौः॥ ग
न ह्यप्रवृत्त्यामिमनपेक्षार्थो धीकारेते नानुमाने॥ एतेषामागमाधविषयत
तापनाथो योगविभागः॥ तथापिसमस्या दीर्घादुपक्रमप्रमाणानि संतीकृत आह॥ ५७॥
समाख्यावाक्यप्रकरस्थानि च॥ अनुमेयस्यानुकर्षणार्थो धीकारः॥ निष्ठातस्थस
समानां किं समाख्यासा द्विविधा॥ अर्थो धीकारेति॥ वाक्यमुक्तं॥ कथा निर्विषयार्थो
कार्थो वधिर्नानुमेयजातं प्रकटीरं॥ तादृशप्रकरणजातं स्थलं॥ एतेषामनु
मानां तत्राविदुक्तमुपपन्नं॥ समाख्यायावाक्यादेव रवे तदादिष्वनुग्रहणं॥ र
श्रुतिलिङ्गसमाख्यावाक्यप्रकरणतथेयविवक्षितक्रमवाक्यमुनुसृत्य
उपक्रमादीनां तास्यलिङ्गत्वमेतेषां पुनरर्थेवेति विशेषोपनाथो योगविभागः॥

(१०॥)

उपक्रमः। दोनां स्वार्थे आगमवेपितात्तेर्यलि गतानोक्तविरोधः॥ श्रुतिलिङ्गमिति समाख्या दी
नालिगात्तद्वृथगुक्तिस्तद्विकल्पमियत आह॥ ५॥ लिङ्गविशेषाः॥ ५॥ १॥ नवतारिहारः॥
अत्राप्यनुमातुं भानुपूर्वात्तु यत्किरेतुसंधयेति॥ यदुक्तिरिदोपप्रमितलिङ्गमनुमात
मिति॥ तदुक्तं॥ तारिकेलु दीपवसिनो धूमदशनपिबद्धिप्रमातुत्तैरित्यत आह॥
॥ ५॥ व्याप्तिरूपपुत्तिमूलः॥ ५॥ व्याप्तिरिति निषेधेण प्रत्ययस्योक्तं क्षणं॥ ननु बलं
प्रमिति लिङ्गमात्रं अनुमितिजनकमनौचित्येते किन्नामविदोषतां तर्गत्यापि प्रमि
तादृ
तिपूर्वकमिव॥ ननु शीतानुमितिजनकं॥ अविनाभावो व्याप्तिः॥ सा द्विविधा॥ अन्वय
व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्च॥ साधेन साधनस्य व्याप्तिर्यत्र न्वयव्याप्तिः॥ यथा यो यो धूम
साधन
वानासावग्निमिति॥ भावेन साध्या भावस्य व्याप्तिर्यत्र व्यतिरेकव्याप्तिः॥ यथा येन मन्त्रे
भवतिसधूमनाल भवति॥ तयोक्तये हि धूमं पृथक् स्यादग्निं पृथक्॥ अग्न्या भावं पश्य
अधुमाभावं निश्चिनोति॥ धूमग्न्या सतेन बद्धस्य विना भावं इति गृहीतव्याप्तिश्च
नतधूमं पृथक्नातामनुस्मरति॥ यत्तन्निधौ यो हृष्टः स तस्य स्मारक इति न्यायात्॥
स्मृतव्याप्तिश्च व्याप्तं धूमपुनर्प्रत्युज्जानाति॥ तिनान्वे नुमिति रितियुक्तं लक्षणाभि
ति॥ द्विविधमनुमातुं॥ स्वार्थे परार्थे चैवैति तत्रोपदेशात्॥ पेक्षे स्वार्थे तदेपक्षे परार्थे

विषये

अतिरिक्तगोचरं कं वा न्यपनोपदेशः॥ तस्यावांतरनाक्या न्यवयवाः॥ तेन जि सा संशयशः
 प्रतिप्रयोजन संशयव्य दा सप्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपननिगमाना नीतिद्वयोतिजधरं नैय
 यिकाः॥ प्रतिज्ञादयेः पंचैवेति न बोनाः॥ प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपननिगमन
 निवेति अय एवेति मिमांसकाः॥ उदाहरणोपनयोर्द्वैवेति बोधाः॥ तत्र तृतीयपक्षव्यतिरिक्त
 नियमपक्षस्तान्नोपपन्ना इति अह॥ ५५॥ साप्रतिज्ञाहेतु दृष्टांतत्रया॥ ५६॥ संप्रप
 तिप्रतिज्ञापादकं नास्यमुपलक्ष्यते॥ दृष्टांतइति तत्प्रतिपादकमुदाहरणं॥ प्रतिज्ञापादनाय
 क्षेपचनेप्रतिज्ञायापयतीति गिमानिति॥ साधनतासि न्यजनं विभक्त्यतं तिगवचनं
 तु॥ धूमवत्तादिति॥ सम्यग्यसि प्रदर्शनं फलं दृष्टांतं पिधातुमुदाहरणं॥ यासिग्रहण
 स्थूलं दृष्टांतः॥ स द्विविधः॥ साधन्यदृष्टांतो वैधर्म्यदृष्टांतश्चेति॥ अत्र यस्यासिग्रहण
 स्थूलसाधन्यदृष्टांतः॥ यतिरेकस्यासिग्रहणस्थूलवैधर्म्यदृष्टांतः॥ अतएवोदाहरण
 मप्येकद्विविधं॥ तत्र साधन्योदाहरणं यथा॥ यो धूमवानसावग्निमयं धामतान्
 इति॥ वैधर्म्योदाहरणं यथा॥ येग्निमान्भवतिसर्पे मवान्भवति यथा दृष्टांतः॥ एत
 निजिरेनानववैउपपत्तेर्बोधयितुं शक्यता नादशानयवैतादिसिद्धिमोयुक्तः॥ अ
 प्यर्थादृष्टांतपदेन तद्वचनमात्रोपलक्षणेनेदंपक्षंतरा उपलक्षणेनैतत्॥ उदा

नृप

३६३
२३५

न

ति

हृदयोपनयनिगमनैरुदाहरणोपनयनयोपपत्तिरुदाहृते बोधयन्तु। इष्टांतेपमा
नितपक्षे लिगस्यापसंभवेत्ययः॥ सौपुन्यदाहृणानुसारेण विधिः॥ तत्रतथा
मधुमवान्पर्वतइति साधमपिनयः॥ नैतथाचायत्रिधिमःपर्वतइतिवेधमपिनयः॥
हेतुः पुनः सरेपक्षे साधोपसंहारो निगमते॥ यथा धर्मवत्तामवतो गिमानेवेति॥
किंच जिज्ञासादयः शब्दा एव न संभवन्ति॥ कुतश्चाप्यनयनाः॥ कुतस्तत्तत्तियमः॥
उपनयनिगमनयो प्रतिज्ञाहेतुलाभ्यगता धर्मावेति॥ अब चादिनियमेऽप्यनुपपन्न
इति भावेनाह॥ ५॥ ते तु गभाप्रतिज्ञा केवलापि॥ ६॥ उपपत्तिज्ञापिकेति विशेषः
धर्मवात्तवतो गिमानिति हेतुगभाप्रतिज्ञावपवांतरं विहायोपपत्तिस्तस्यापिका
वतीति नैकोपिनियमपेक्षोपपन्नते॥ तावच्चोपपत्तिबोधेनातेयवत्तवांतरं
वदत॥ आधिस्यप्रसंगात्॥ नचैवं च यवात्तस्य पगमघातः॥ यस्यैरावता न के
धत्ते प्रतितदभिधानस्येष्टत्वात्॥ विनिवृत्तमिह पुरुषइति॥ इतोपिनियमपक्षो
सुक्तइत्याह॥ ५॥ सिद्धौ प्रजायाहेतुमात्रं॥ ६॥ पर्वतोदगिमानेयेति निवृत्तः
कश्चिद्वदते ता गिमानुपवतेइति॥ अन्यस्तु गिमाति॥ एवविवादेनैव प्रतिज्ञा
सिद्धौ सत्यांकुतो गिमाति॥ एतदधर्मवत्तादिति ब्रूयात्॥ तदा तव सेवोप

प्रमा० ल०

॥१२॥

दि० जय०

स्थानं

किं नाम परनिवृत्तिपिता अत्रोपनिग्रहस्थानान्यपि विरोधादिष्वेवांतं ~~प्रतिपत्तिमभिवर्तितं~~
ह॥५॥ सवादानुलिप्युतातिहा॥५॥ निग्रहस्थानं निग्रहस्थानाति॥ कथायामस्वति
ताहकारेण परेण परे स्याहकारस्वडनपराजया निग्रहः॥ तन्निमित्तं निग्रहः स्ववृत्ति
त्वा प्रतिपत्तिलिगवा निग्रहः सादिविधा॥ अत्रुतिपत्तिविप्रतिपत्तिश्चेति॥ प्रोक्तं स्ववृत्ति
न्ययोरन्योन्यप्रतिपत्तिः॥ तयोरेकविपरीतज्ञानविप्रतिपत्तिः॥ तन्निमित्तं निग्रहस्थानमिति॥
तानिच प्रतिपत्तिगुहातिः प्रतिज्ञांतरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासेह तत्र मध्यंतरं निग्रह
कर्मविज्ञातार्थं मन्त्रसंज्ञायेतार्थं कर्मप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तं नूनं नृभारण
नमप्रतिभाविक्षेपेन तानुज्ञापयन्नुपेक्ष्येष्टं निरनुपेक्ष्यानुपेक्ष्येष्टं धातोहे
साभासश्चेति॥ एताच कथावाक्यानि कथायमयं पुस्तकं स्याददिशा पन्ना निवृत्ति
तिसंनवेनेतिरोहितो द्रवमेव सरणिपुरस्सर्तिका नधिकृतो दुविता निस्त्रि
न निग्रहस्थानाति॥ तात्कालिका तत्कज्ञानं लिङ्गे हेपि प्रतियोग्येष्टं पातदभावा
दिति॥ तत्र येन वक्ष्यया साध्यत्वादिना निदिष्टं तस्य तद्या निवृत्तिदृशेन पुनस्तेनैव
परिसागः प्रतिज्ञाहानिः॥ सादिविधा॥ साधनहानिदुषणहानिश्चेति॥ तत्राद्या

५॥ उदाहरणं भास्वरूपं पराहति॥ ५॥

दादविधा॥पक्षेतावसाध्यसाधनधर्मितद्विषणहानिसेदावषट्प्रकारा॥एवंदृष्टो
सीति॥द्वितियापिद्विविधा॥स्वरूपतोविज्ञापितेश्चेति॥सर्वपुनर्द्विविधा॥असद्विषया
द्विषयाचेति॥सर्वावहेधाप्रवर्तते॥कठोरार्थतेश्चेति॥दृष्टचेन्मास्तदितिकटते॥अथ
प्राप्तिर्यथेतः॥तत्रासद्विषयापक्षेसाधनहानियथा॥पर्वतोग्निमानुमेयतादिक
ज्ञानेनातिकोदावनेमास्तग्निमानिति॥निरग्निकोस्त्वितिवा॥साधनहानियथा॥
स्मिन्नेवहेतोर्तथादृष्टितेमास्तसोहेतुरिति॥धूमवतमस्त्वितिवा॥धूमिहानियथा॥
हृदपर्वतावग्निसमाविलुत्रभागेबाधाक्षिपानेमास्ततर्हिहृदपक्षइति॥पर्व
एवास्त्वितिवा॥साध्यविज्ञापणहानियथा॥पर्वतउष्ट्रणाग्निमानिसत्रयथविशेष
णतयाप्रसक्तमास्ततर्हितयेति॥अग्निमानिसेवास्त्वितिवा॥साधनविज्ञापण
नियथा॥सुनकेधूमवतादियत्रतथेवदृष्टोक्षितेमास्ततर्ह्येवमिति॥ध
मपत्तादियेवास्त्वितिवा॥धूमि विज्ञापणहानियथा॥अथपर्वतोग्निमानिय
त्रतथेवदृष्टितेतर्हितथास्त्विति॥पर्वतइसेवास्त्वितिवा॥दृष्टतेसाध्यह
नियथा॥पर्वतोग्निमानुमेयतामहानसवदिसत्रानेकोतिकोदावनेमास्त
तर्हिमाहानसोग्निमानिति॥निरग्निकोस्त्वितिवा॥साधनहानियथा॥तव

अथ प्रयोगप्रयोगे तथैव प्रयुक्ते मास्तु प्रमेयत्वात् नमो नमो गिमा निति ॥ धूमवत्तादिति
 तिवा ॥ धूमवत्तादिति ॥ हृदयदियं ते साध्यैक लपोदिना प्रयुक्ते तहि दृष्टं तदिति ॥
 हनसो स्ति तिवा ॥ सो धनविशेषं पाहानियंथा ॥ यो धूमवानसो उष्ट्रणा गिमाने य
 महानस इत्यत्र विशेषं पावेय्यर्थं अतिहिते मास्तु तहितं थैति ॥ सो गिमाने ये वा
 स्ति तिवा ॥ सो धनविशेषं पाहानियंथा ॥ यः सूरभि धूमवानसावगिमाने यथा
 हा नस इत्यत्र तथैव प्रयुक्ते मास्तु तहि दृष्टं मिति ॥ यो धूमवानसावगिमाने ये
 वा स्ति तिवा ॥ धमि विशेषं पाहानियंथा ॥ तन्माहानसवदित्यत्र तथैव प्रयुक्ते मा
 स्ति नमिति ॥ महानसवदित्येवास्ति तिवा ॥ दृष्टं पाहानि स्वनूपतो यथा ॥ पर्वतो मि
 त्वा नमयत्तादित्यत्र असेध्युदावने निरनु यो ज्यानु योगे न प्रयुक्ते तहि मास्तु
 दिति ॥ अनेकांति कता भवति ति ॥ विशेषतो यथा ॥ हिद पर्वतो मि धौ अग्नि
 मतो धूमवत्तादित्यत्र स्वनूपो सिध्युदावने पूर्ववत् प्रयुक्ते तहि मास्ति तिवा ॥
 गा सिधौ स्ति तिवा ॥ सदृश्यातु पर्वतो गिमाने धूमवत्तादित्यत्र अनेकांति क
 तादु वने तहि मास्तु पर्वतो गिमाने साद्युदाह त्वया ॥ सावपयं नु यो ज्यापे न
 ता सहचारिणीति ॥ य-पभयादु किं वृजति स एव निग्रहस्थानं मस्तु किं

येति चेन्न। स धा नौतान्तस्या एव निग्रहहेतत्वात्॥ अस धा नावपितत एव परिहृतं तत्त्वं
दोहा विमनुद्राव्यप्रचो न दोषस्या पनानुपपत्तेः॥ न च स्यात्तादर्थ्यं॥ स्वयमपि वि
प्रतिपत्तिरुच्यते वा॥ न च यस्व बच न द्विरो ध एव॥ हा विमनुद्राव्य विरोधो दाव
नानुपपत्तेरिति॥ दोषपरिहृतिर्यथा निर्दिष्टसाध्यभागे अधिकप्रक्षेपः चेति
ज्ञातेन॥ २॥ प्रतिज्ञादहरणप्रयोग्यभागे निगमनचेतिसाध्यभागः॥ द्विवि
धचेदो॥ दोषपरिहारहेतुस्तदहेतुश्चेति॥ दोषस्य दसदा नानां पुनर्द्विविध
तत्प्रातिज्ञायां बतुर्विधः॥ पक्षतद्विषयसाध्यतद्विरोधेण प्रक्षेपभेदेन॥ प्रक्षे
पक्षेपोपेद्विविधः॥ स्वरूपतः पक्षांतरश्चेति॥ एवं सध्यप्रक्षेपोपि॥ तत्र सद्य
षपरिहानार्थमाद्ययथा॥ अतिसूक्तकलादिसत्रन्यनतयाप्रयत्नेरुद्धोपि
यद्वितीयेयथा॥ उक्तोऽनियरेद्रुक्त्वादियत्र सामान्येना नैकपक्षिकेति वि
तिरुदपि पक्षद्वयं॥ तृतीयं यथा॥ तत्रैव ध्वनिभिः सिद्धसाधनत्वादावनव
धामिकः उक्तद्वयं॥ चतुर्थं यथा॥ उक्तः कृतवत्त्वादियत्र न्यनतयाप्रयत्नेरुद्धोपि
द्योनि सद्यति॥ पञ्चमं यथा॥ पर्वतो गमिमासुरमिसुतिनधुमवत्त्वादियत्रैव उक्त
यसा मर्थेति तसा गिमिमा कृष्टगगनमा नितीति॥ अष्टमं यथा॥ क्षेपसादिकं क

रघु पूर्वकं कार्यसादिसत्रसिधसाधनबोकावपा दानादिबुधिमूलोणमिति पूर्वकमिति ॥१४॥
उदाहरणं प्रयो ज्यभागे प्रयो ज्यस्वत्पतेदतरत द्विजोषाप्रक्षेपनेदेनपञ्चविधा
वत्राद्ययथा ॥ योधमवान् योधमवानसइ सत्र न्यूनतया प्रसक्तं सागिमिति ॥ दि
तीययथा ॥ पुत्तरसिधमवत्तदुक्तिमद्यथासंप्रतिपत्तिसु प्रयो ज्यभागे न्यूनतया च
प्रसक्तं तत्सागि कृष्टवो गुरुमदिति ॥ तृतीययथा ॥ यकाये तत्काइया पूर्वकं यथाद्य
एड क्तसत्र पूर्वकं प्रसक्तं तदुपादानादिबुधिमूलोण पूर्वकमिति ॥ चतुर्थयथा ॥
योधमवानसोच गिमिति सेवो क प्रागिव प्रसक्तं महातसइति ॥ पंचमयथा ॥ राष्ट्र
निसः नितगुणात्वात्पुनरापुनरुपवदिसत्र साध्यैकलोपअभिहितेअपाधि वपु
माणुनपेदुष्टातइति ॥ षष्ठमनेपिप्रतिज्ञाया मिबो दाहृत्य ॥ हेतुप्रक्षेपात्राधिकः ॥
सयथापवत्तं गिमिति सेवो क न्यूनतया प्रसक्तं तन्मा सुवृत्तोगिमिति ॥ सद्वाप
रिहारहेतुयथा ॥ पूर्वोत्तोगिमिति यत्रबाधोक्तो वृष्ट्या गिमिति ॥ सद्वाप
राहृत्ययथा ॥ इति स एदय कलादिसत्रसामान्येनानेका तिको दावने सर्वगतः
राष्ट्रः पक्षइति ॥ असदोषपरिहारहेतुयथा ॥ अत्र निसः चतुर्धा सादिसत्र
सामान्येनानेका तिको ~~इति~~ कोतदपि पक्षइत्यदि ॥ ननचदोषपरिहार

उ

प्रतिरता॥ प्रकृतोपयोगसदावभिधानेनै प्रतिज्ञांतरस्यैव सिद्धत्वात्॥ नचेयता निरेवापरी
गीकृतस्यासागात्॥ विज्ञाषुजातावस्य प्रागनंगीकृतत्वादिति॥ एकवक्तृकेनास्य पदाने
मवांतरवाक्यानां च मिथो व्याख्यातः प्रतिज्ञाविरोधः॥ ३॥ सच बहु प्रकारः॥ तत्र प्रिति
ज्ञायो धर्मिपदयोर्ध्या॥ श्रोतृत्वसति बुधिरइति॥ साध्यपदयोर्ध्या॥ मिमताव
धिरत्वे सति श्रोतेति॥ धर्मिसाध्यपदयोश्चतुर्विधः॥ तत्र धर्मविधानाद्यथा॥ न
कोनकेति॥ तन्निषेधाद्यथा॥ प्रमेयप्रमाणसाम्येक्षमिति॥ धर्मि विधानाद्यथा॥ अ
तीतमस्तीति॥ तन्निषेधाद्यथा॥ वर्तमानमस्तीति॥ हेतुपदयोर्ध्या॥ नूनत्वे सति
कृतादिति॥ प्रतिज्ञाहेतोर्यथा॥ द्रव्यगुणव्यतिरेकमव्यतिरेकत्वादिति॥ उदाहरण
साधनपदयोर्हेतुपदत्वात्॥ साध्यपदयोः प्रतिज्ञाया मिव॥ परस्परं तु प्रतिज्ञाहेतु
विरोधवत्॥ दृष्टोत धर्मिषो साध्यधर्मिषो मिव॥ साध्यधर्मिपदयोः प्रतिज्ञाय
मिव चतुर्विधः॥ उपनयपदयोर्हेतुपदत्वात्॥ निगमनप्रतिज्ञावत्॥ हितजनविनाशः॥
प्रतिज्ञाहेतुविरोधवत्॥ प्रतिज्ञादाहरणयोर्ध्या॥ प्रविप्लोवक्तृमूवदिति॥ प्र
तिज्ञापनययोः प्रतिज्ञाहेतुविरोधवत्॥ प्रतिज्ञानिगमनयोर्ध्या॥ पर्वतो गिमा
नतस्मान्निरम्बिकइति॥ हेतुदाहरणयोर्ध्या॥ वक्तृकताभूतकवादिति॥ हेतुपनययोर्ध्या॥

॥१५॥

॥१५॥

त

सद

अथमवतात्तथाचयं निधुमइति॥ हेतुनिगमनयोः प्रतिज्ञाहेतुविरोधवत्॥ उदाह
रणा निगमयोः प्रतिज्ञादीहरणवत्॥ उपनयनिगमनयोरपि प्रतिज्ञाहेतुविरो
धवत्॥ एवमन्यत्रापि विरोधोदृश्यः॥ नचविरोधहेतुतासां सम्भवनः॥ तत्रसा
ध्यविषययस्यासिद्धत्वेन विरोधः॥ अत्रपुनरस्ति नास्तीतिवदुक्तिमात्रेणेति
भेदात्॥ अथैवदोषांतरं संभवेत्यतदेवोदाहरणमिति॥ स्वोक्तपक्षः प्रतिज्ञा
संन्यासः॥ ४॥ हानिवदावांतरं भेदात्तन्मते उद्धृष्टं प्रवर्तते॥ केनेदमुक्तमि
तिवा॥ परमममत्तं न त्रयुक्तमितिवा॥ त्रयेदमुक्तमितिवा॥ परमुक्तं यथादितमि
तिवा॥ दोषपरिज्ञे हीर्षयानिदिष्टसाधकं च अधिकं प्रक्षेपहेतवत्तरा॥ ५॥
हेतुरुदाहरणप्रयोगकभाग उपनयइति साधकाशः॥ तद्विधौ साधनद
ष्टमिषमेव॥ सर्वस्वरूपतो विरोधतश्चेति दुष्टा॥ तत्राद्यं यथा॥ हेतुवि
प्रयोगे न्यूनत्वात् न तदुपादानं द्वितीयमपि दोषप्रतिकाराप्रतिकाराभ्यां नि
षेदावाभ्यां च दुष्टा॥ तत्रसाधनहेतोः सदोषपरिहारहेतुयथा॥ तत्र
मिसः रक्षकत्वादि यत्रानेकातिक्त्वेन हस्तितामो न्यवले मदीति॥ उदा
हरणप्रयोजकभागे यथा॥ यत्र द्वयकः सोऽनिसइत्यत्र न्यूनतया निमित्त

नु

क

पूर्ववद्विशेषणं। उपनयेयथा॥ तथाचायमरेदियकइत्यत्र सिहिते तयैव प्रयुक्ते पूर्ववद्विशे
षणो॥ देवदेहतीयथा॥ नायसाधकः सपक्षे सुतादियत्र व्यभिचारं वा प्रयुक्ते विपक्षवृत्ति
नैसीतीत्यादि॥ सुदेवावाप्रतीकारेयथा॥ शक्यनित्यः एदियकसुतादिसंज्ञानैकांतिकलोड
नेन प्रमेयत्वे सतीत्यादि॥ असद्वेषप्रतीकारेयथा॥ पूर्वतो गमिमानुधूमवतादियत्र सुहा
सं व्यभिचारइत्युक्ते तदव्यवसतीत्यादि॥ असद्वेषाप्रतीकारेयथा॥ तत्र प्रमेयत्वे स
तीत्यादि॥ अत्र हेतुभासादिसंभवे पिसाथ्यतासिधुत्वे तत्र मेव बोद्धव्यमिति॥ प्र
कृतानुपयुक्तान्वितेति रथांतरं॥ तच्चतुर्विधं॥ स्वपरोभयानुभयमतेरीतसोदाव
तत्र स्वमतननुयायिकस्य मोमासकप्रतिपथा॥ शक्यनित्यः सजाकारागुणादिति॥ परमत
नयेयथा॥ शक्यनित्यः॥ इत्येव वृत्त्यादि॥ उपनयमतेनयेयथा॥ औत्रयाद्यो सा विसर्गः॥ अ
नुभयमतेनयेयथा॥ गंधादिभिसंज्ञानाश्रयोसावितादि॥ अत्र च नानाधिसंभवे पितृस्य
कुलगुणसादस्य नोच्यमानग्राहतेन प्रथमप्राप्ततादिदमेवोदाह्यमिति॥ अत्रोधकना
श्रययोगो निरर्थकः॥ तच्च बहुप्रकारं॥ कचटतपसादिमातृकापाठमात्रं॥ लिङ्गविष
लिबलीविपर्यासः॥ कृत्तधितसमासाच्यं स्यात् विपर्यासः॥ भाषांतरसंकरश्चेत्यादि
केथविद्रापकवाक्यमतेन लिङ्गहानमिति चेत्॥ मेव॥ न हि कथं विद्रापकवत्
प्राक्कथनमैः॥ प्रकरणादिनैव तत्र ज्ञानोदयात्॥ भाषांतरसंकरोपि सौमसमय

॥१६॥

ता भो वेपिनिग्रहस्थतं॥ अन्यथा ज्ञानसंग्रहनाथं स्वभाषमाप्रसवैष्टानं प्रति तदनमि
 नो न्यातराभाषप्रसंगादिति॥ विवरहकेपिपसिपत्त्रिवादिभ्यां विना तोर्थबोधक ॥१६॥
 प्रयोगोऽविज्ञानार्थो न चतुर्विधः॥ स्वप्नमात्रमिधं॥ इदमनपक्ष्येकवचनयोगेन
 प्रवृत्तविज्ञायेकाविनसंज्ञायां कृतमतिदुर्लभापितचेति॥ आद्यं यथा॥ स्वप्न
 कपालेऽपि पुरोडाशादिमोमांसकानां॥ द्वितीयं यथा॥ कल्पवृक्षतनेयाऽतिहृदय
 विनयनेन नृयाननसमननामधेययुक्तइत्यादि॥ त्रितीया धावतीत्यादि॥ तत्रार्थपर
 स्परमिधाताभिज्ञातात्रौ द्वितीयाभिमानेनापादोयातापि॥ उत्तरं तु नापादोयमेव॥ ज्ञा
 पनार्थवाधकस्य॥ अनेवधानादित्रिकायां कानिरासाय पुनर्वचनप्रसिद्धैरपेक्ष्य
 ते॥ त्रिभिर्नियमश्च॥ ततः परमं तात्पर्यं वचनदोषहेतुवनिश्चयात्॥ नहि प्रा
 श्निको यथा यथा मन्त्रेषामनवधानं न संभवति॥ न विषदिवदविदधीयनादे
 षमपि न विज्ञानीयादिति॥ अनन्विता र्थनाचकपदादिप्रयोगोऽपार्थक्यं॥ तत्रिविधं॥
 सर्वथाप्यसंभवदन्वयं यथा॥ दृशदादिमानिषड्रूपैः कंदमज्जिनमियादि॥
 व्यवहितान्वयं यथा॥ वादनं ज्ञातं गुरुं सूरमिगतां श्रुतिं॥ स भवसिवाव
 यपक्षानिरासे ससंभवदन्वयचेति॥ विवक्षितं क्रमविपर्ययोऽप्राप्तकालं॥

सा
दि

अथैवावजल्पयोः क्रमः ॥ सप्तैदिसंगतपुनस्तरे कथानियमं बंधेरुतेवादिनाप्र
मयमभिधायाभासो धारः कर्तव्यः ॥ प्रतिवादिनापिवादिसाधनमनूयदृषयि
वास्त्वपक्षप्रमादमभिधायाभासो धारः कारणीय इति ॥ तत्रयदिवादिसाधनमुक्त
कथानियमं बंधमिच्छति ॥ तदारभविपर्याभासः ॥ यदाभासो धारानंतमसाध
नप्रयुज्येतदापक्षोदोशविपर्याभासः ॥ प्रतिवादिचयदास्वपक्षेसाधनमभि
धायपरपक्षदृषयति ॥ तदापक्षोदविपर्याभासः ॥ धर्मवत्तात्त्विकमनिय
यवयवविर्यासः ॥ अग्निसाधनं वा साधवपवाशविपर्यासः ॥ वितं ह्यायां त
तिवादिनः साधनाभावाद्वा दविपर्यासाभाव इति ॥ अबस्थापादयान
मन्यतमानुपादानं न्यूनं ॥ तदपिबहुप्रकारं ॥ कथासमयं बंधमकृतासाध
नप्रयोगादाराभं न्यूनं ॥ साधनमप्रयुज्याभासो धारेतत्रयुज्यवाभासो
धारमादोशं न्यूनं ॥ प्रतिवादिपिवादिसाधनमदृषयितोस्वपक्षसाध
नमभिधानेदृषयितोवातदनभिधानेपादन्यूनं ॥ प्रतिज्ञायाभावोवयवन
नं ॥ धर्म्याद्यनुक्यावयवांशं वा न्यूनं ॥ इदंचतस्रसिधातेरीत्योऽद्वावनं ॥

यथा

नैवमपसिधांत एव ॥ नहि सिधांत कि धकरणमपि सिधांतः ॥ तथा हे सर्व निग्रह धानानामैत
 प्रातः ॥ किनामतदस्यपगमः ॥ वस्तुतत्त्वानसा नैव वेति ॥ अन्वितापयुक्तपुनरुक्तकृतकार्यप्रयोगोऽधि
 कः ॥ तत्र विधेः ॥ हेतुदाहरणोपनयदूषणानुवादो धिक्नेदोना प्रतिनिगनयाराधिव्यमेका क
 यत्ते पुनरुक्तः ॥ अन्यो यत्ते प्रकृतसंगतावर्थांतर ॥ असंगतावर्थाप्येकः ॥ द्विविधं चैतत् ॥ वि
 शेषतः सामान्यतश्च ॥ तत्रार्थयथा ॥ धूमवतादालोकविशेषवतादिति ॥ धूमवतदेदितिमा ॥
 दितियं यथा ॥ यथामहानसोमहापावै इति ॥ यथामहानसादिरितिमा ॥ तृतीयं यथा ॥ तथा च
 यं धूमवान् आलोकविशेष इति ॥ ४ ॥ धूमादिमानितिवा ॥ चतुर्थं यथा ॥ यथा अनेकांति को
 हेतुः कालातो तश्चेति ॥ अनेकांति कादिरितिवा ॥ पंचमं दूषणभागस्य स्ववचनेनानुवदतः
 आदिशब्देन चेति ॥ प्रतीता र्थस्य पुनः स्ववचनप्रयोजनविना सिधानं पुनरुक्तः ॥ तद्विविधं ॥
 अर्थतः शब्दोत्पत्त्याक्षेपतश्चेति ॥ तत्रार्थयथा ॥ पर्वते व हिमानु गिरिरितिमानिति ॥ वि
 तीयथा ॥ पर्वगिरिमा पूर्वतो गिरिति ॥ तृतीयं यथा ॥ जीव श्रेत्रो गृहेनासोसुक्ताव हिरस्ति
 ति ॥ वादिनोक्तस्य प्राप्तिर्न केर्विज्ञानार्थस्य वादिना परिषावा पुनरुक्तं यदि न स्यात्तत्र
 योग्यस्य स्वरूपज्ञानमनाविष्वक्ताकृथा प्रविधिदतायदप्रसुचारणमननुभाषणं ॥ तत्र
 च विधेः ॥ यत्तदित्याद्यनुवादो दूषकदेशानुवादो न्यथानुवादः केवलदूषणोक्तिस्तुष्टिगोभा

वशेति॥ सर्वेचैवेत्यहं स्थाने॥ तृष्णी भावेदृषणाद्यप्रवृत्तेः॥ तृष्णमात्राभिधानेतिराश्रय
 दृषणस्यादृषकत्वादेः॥ अन्यथावादेव्यभिधिकरणत्वात्॥ तृष्णकदेशानुवादेविशिष्टदृषण
 सादृ॥ यत्तद्विज्ञाद्यनुवादेऽननुवादाविज्ञात्वात्॥ ननु तृष्णस्वतन्त्रप्राप्त्या तृष्णविज्ञोक्तसि
 धिः॥ तद्विज्ञादिना सर्वस्य विदुष्यत्वात्॥ योग्यमेवायं ब्रवीत्येवमभावात्॥ ननु पंचम
 ज्ञानमप्रतिभावात्॥ ज्ञातव्यस्य स्फुरत्तदुत्तरस्यापि दुष्कृतात्॥ सभाक्षोभादिना तृष्णी भाषि
 त्ति॥ पपत्तेः॥ तथा चानेन भाषणमेव निमित्तं॥ नान्यदिति॥ वागिना प्रित्तुस्य पुमिषदा विज्ञाता
 थस्य वाक्स्वस्याभावेति पत्तिरज्ञानं॥ तत्राविष्कारेण ज्ञातव्यं॥ यथा नाथोऽस्य ज्ञायते मयेति॥
 अनानिष्ठुरोत्तमननुभाषणमेवेति॥ नादिना तस्य प्रसक्त्या प्रतिपत्तिरप्रतिभा॥ सा च
 ननु यत्तद्विज्ञाभाव एव॥ अननुवादेऽननुभाषणत्वात्॥ प्रसक्तपादादौ अर्थान्तरप्रसंगा
 दिति॥ केन निष्कृज्ज्ञानकथा विधेदो विधेयः॥ यथा अद्यमे महत्त्वयोजनमस्ति॥ तस्मि
 न्नवसिते स्वो बुद्ध्या मेति॥ अतिष्ठत्वेनैव पादमं प्रता नुज्ञा॥ यथा केनचित्स्वस्य ने
 रतमभ्युपेतत्वेनैव पुरुषत्वादियुक्ते तर्हि तत एव तवापि चौरत्वप्रसंग इति॥ न ह्यनेन
 मनचौरत्वं परिहृतं॥ नाथ प्रय प्रसंगः॥ इष्टपत्तिरुपत्तादिति॥ अवस्थाद्वयतया प्रा
 तविग्रहस्थाने नुदा ननं पर्यनुयोऽप्युपेक्षणं॥ ननु दमे प्रतिभेव॥ स्फुरतो दोषस्या
 न्पत्तेनोपेक्षणं संभवत्॥ प्राश्निकैरुदाहृत्य मेव॥ वादिनैवात्र स्वभावात्तद्विषयमेव दमुक्तं॥

प्र-ल-

॥१८॥

वि

१५

नानेन जातमिति॥ अतन्निग्रहप्रसौतन्निग्रहोद्भावनं तिरु नु योज्या नु योगः॥ सच
तु विधोः॥ धर्मे जातिर्हान्याया भक्तसोऽप्राप्तकाले ग्रहणं वैति॥ धर्मे जाती नश्य
ते॥ हान्यायास्तोदधः॥ सर्वथा हान्याया प्रसौतदुद्भावनमन्यप्राप्तवन्मोद्धानं वैति॥
तत्रायापिदुधा॥ सोदुध्यादिना भ्रांत्या व्यामोहं नैवेति॥ द्वितीयो नान्येव तत्रा
या यथा॥ अनेकविकल्पा स्मरणेन विकल्पयतो द्विष्ट विकल्पसामे प्रतिज्ञा
हानिरित्यादि॥ द्वितीयो यथा॥ प्रतिज्ञाहान्यादौ प्रतिज्ञांतरा विधादि॥ तत्तदुद्भाव
नोवसरमश्रयातिक्रम्यवातन्निग्रहोद्भावनमप्राप्तकाले ग्रहणं॥ अनुक्तोपमा
नोक्तग्राह्यसुखा त्रिविधो ह्युद्भावकालः॥ तत्रोच्यमानग्राह्यमपराधादिक
मुत्तरकालमुद्भावयतो निग्रहस्थानमिति॥ यत्किंचिदर्थस्तस्मात्
ध्यातुमुपेयतद्विरुद्धांगीकारोपसिद्धातः॥ प्रामाणितयाप्युपगतोर्थः सिद्धातः॥
सचतुर्विधः॥ सर्वतत्र प्रतितत्राधिक्योरेकस्यपुगमसिद्धातभेदात्॥ सर्वथा
स्याविरुद्धोर्थः सर्वतत्र सिद्धातः॥ यथापुनर्लक्षप्रामाण्यमिति॥ स्वरास्यमा
त्राविरुद्धोर्थः प्रतितत्र सिद्धातः॥ यथानेयायकोनामोश्चनप्रामाण्यं॥ एक
स्यसिद्धिर्ननुषंगिकोर्थः साधिकरणसिद्धातः॥ यथैकस्वरस्यकटवमि

टि-ज

॥१८॥

नि
मानो
धा

धौसावर्जं॥ आंस्यांते वरं क्षतं स्वशास्त्रे चातिविधौर्थे न्यपगमसिधांतः
यथासनसुदृश्यं॥ अपसिधांतो यतश्चतुर्विधः॥ यथेदा नमि वसवत्रुष्ट
न्ताधिकमिष्टतइति॥ प्रतितत्र सिधांतस्य न्यपगव तोमि मांसकस्य स्वपक्ष
या न्यपगम इत्यादि॥ नचाय प्रमाणविरोधः॥ उभयोस्तदावायेकोप्राप्ता
प्यासे मतेः॥ तत्रैवत्र नाण विरोधा प्रसंगात्॥ मूलप्रमाणवसंदेहादिति॥ हेतु
रुक्तरूपेषु पक्षव्यापकसपक्षसु त्रिपक्षाद्या वृत्तता बाधितविषयता सप्त
तिपक्षेषु कैश्चिद्युक्ताः केनचिद्विहितहेताभासाः॥ तेनासिधिविरुधानेकाति
कानध्यवसितकालासयापदिष्टप्रकरणसमसप्ततिपक्षाः॥ तत्रन्यासस्य
पक्षधर्मव्युत्पत्तिः सिद्धिः॥ तद्विहितोऽसिद्धिः॥ सचतुर्विधः॥ न्यासिपक्षत
मेतत्तुतीतिराहित्यभेदात्॥ तत्रन्यायतासिधौद्धा॥ स्वरूपतोवेयुधेनचेति॥
तत्राद्यायथा॥ वसंतं नृणां निवेयथा च॥ इति॥ न्यथविशेषणां सिधौयथा
वाङ्मनसः सामान्यवत्सतिरुत्कृतादिति॥ न्यथविशेषासिधौयथा॥ न
तकत्वे सति सामान्यवत्सतीत्यादि॥ आश्रयासिधौद्धा॥ धर्मिणः साध
तस्य चाभावाद॥ प्रधाननिसमकार्यतादिति॥ आश्रयेकदेशासिधौयथा

प्रजा-न-सदिग्धाश्रयैकदेशासिधायथा॥देवदत्तवृत्तिचतुत्रवेद॥६॥
याग्योब्राह्मणसिधायविशेषवेद्यार्थादो॥६॥

दि-ज-

॥१२॥

दु

प्रधानपुरुषेति सौअकार्यतादिति॥द्वितीयोयथा॥रमागवोनिसाअकार्यतादिति॥पक्षधर्मता
सिधःपंचविधः॥नृजस्वतृणासिधायथा॥राष्ट्रनिसाश्रयैकदेशासिधायथा॥स्यट
स्यकृतकतादिति॥विशेषणासिधायथा॥नाक्षत्रेसतिसातान्यवतादिति॥विशेषासिधायथा॥सा
वतेसतिचाक्षपतादिति॥भागासिधायथा॥प्रयत्नानंतरोयकृतादिति॥सदिग्धव्याप्यतासिधायथा॥
सस्यामोमेजितनयतादिति॥सोपाधिकतेनव्याप्यतसिधायथा॥सदिग्धाश्रयोयथा॥नृनिष्ठा
देवपुत्रोब्राह्मणःब्राह्मणपुत्रतादिति॥सदिग्धाश्रयेकदेशासिधायथा॥धूमवाण्याविवेक
पर्वतोग्निमान्धूमवतादिति॥सदिग्धविशेषणासिधायथा॥विमतोसगादियुक्तःसर्वदा
तज्ञानतह्वेसतिपुरुषतादिति॥सदिग्धविशेषणासिधायथा॥पुरुषतेसति सर्वदातज्ञ
नरहिततादिति॥सदिग्धभागासिधायथा॥एकत्रधूमनिश्चयेअन्यत्रनिश्चयेपर्वतावगि
मतो धूमवतादिति॥विशेषवेद्यार्थादोसंदेहेनभवति॥पक्षविपक्षयोर्वैनेवर्तमानोहेतु
रुधः॥तत्रसतिसंपक्षेपक्षविपक्षव्यापकोयथा॥शशोनिष्ठाकार्यतादिति॥पक्षव्यापकोवि
पक्षो कदेशवृत्तिर्यथा॥सामान्यवतेसस्यस्मदादिवाहोद्विद्यगात्रतादिति॥पक्षविप
क्षो देशवृत्तिर्यथा॥प्रयत्नानंतरोयकृतादिति॥पक्षो कदेशविपक्षव्यापकोयथा॥
एथिवोनिसाकृतकतादिति॥असतिसंपक्षेप्रथमोयथा॥शशोकाशविशेषण
ताःप्रमेयतादिति॥द्वितीयोयथा॥प्रसपक्षतादिति॥तृतीयोयथा॥प्रयत्नानंतरोयकृतादिति॥

॥१९॥

देहा

सदिग्धविधः॥विद्यमानसंपक्षोऽविद्यमानपक्षश्चेति॥प्रसपक्षः॥३॥वृत्तिः॥
नृदुविधः॥॥१९॥

चतुर्थेयथा॥अपदानकतादिति॥पक्षत्रयवृत्तिरनैकांतिकः॥सोपिबहुप्रकारः॥तत्रपक्षत्रय
व्यापकोयथा॥शून्यनिसःप्रमेयतादिति॥पक्षव्यापकःसपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा॥प्रसक्ततादि
ति॥पक्षसपक्षव्यापकोविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा॥अयंगौविषाणिवावृत्तिः॥पक्षविपक्षव्याप
कःसपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा॥अयंगौनविषाणितादिति॥पक्षत्रैकदेशवृत्तिर्यथा॥एधि
नोनिसाप्रसक्ततादिति॥पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिविपक्षव्यापकोयथा॥आत्मनसीदृश्ये
मूर्तितादिति॥पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिसपक्षव्यापकोयथा॥आत्मनसीदृश्येअमूर्तितादि
ति॥सपक्षविपक्षव्यापकोपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा॥आकाशात्मनोसिचैद्व्यापिकविशेष
गुणरहिततादिति॥साध्यसाधकःपक्षएववर्तमानोहेतुरनध्यवसितः॥समानेकप्र
कारः॥अविद्यमानसपक्षविपक्षःपक्षव्यापकोयथा॥सर्वमनिसुप्रमेयतादिति॥पक्षैक
देशवृत्तिर्यथा॥कार्यतादिति॥विद्यमानसपक्षविपक्षःपक्षव्यापकोयथा॥शून्यंनिस
आकाशविशेषगुणतादिति॥तदेकदेशवृत्तिर्यथा॥सर्वद्वयमनिसुक्रियावतादिति॥अवि
द्यमानविपक्षोयथाविद्यमानसपक्षःपक्षव्यापकोयथा॥सर्वकार्येनिसमुत्पत्तिमतादिति॥
पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा॥सवयवतादिति॥एतेचासिधादयउभयान्यतरसंमत्याविधिः॥
विरुधादित्रयस्यासिधिसांकयेऽपिउभयव्यवहारविवयतादिविरोधः॥प्रमाणकाधि

वि

तविषयः कालासयापदिष्टः ॥ सोऽप्यनैकप्रकारः ॥ तत्र प्रत्यक्षबाधितो यथा ॥ अग्निरनुष्णः पूर्व
 र्थतादिते ॥ प्रत्यक्षबाधितैकदेशो यथा ॥ जलानलौ सीतलोऽप्यर्थतादिति ॥ अनुमानबाधि
 तो यथा ॥ देवदत्तश्चक्षुरहितः पुरुषतादिति ॥ अनुमानबाधितैकदेशो यथा ॥ देवदत्तश्च
 क्षुरहितः पुरुषतादिति ॥ अगमबाधितो यथा ॥ सुराब्राह्मणेन पेयाद्रवद्रव्यतादि
 ति ॥ आगमबाधितैकदेशो यथा ॥ सुरासो मे ब्राह्मणेन पेयोद्रवद्रव्यतादिति ॥ सत्परपक्ष
 सिद्धावपि त्रिरूपो हेतुः प्रकणरसमैः ॥ तथा विमतमध्यादृश्यतादिति ॥ उभयत्र त्रैतृकं
 च वादिप्रतिवादिनोराशिमात्रिकमिति नासंभवतः ॥ समबलतया विमतप्रमाणविरुद्धः
 तत्र प्रत्यक्षविरोधो यथा ॥ विमतः शंखः शुक्लः शंखतादिसत्र प्रत्यक्षासीतोपि किं न स्या
 दिति ॥ अनुमानविरुद्धो यथा ॥ आकाशं नित्यममूर्तद्रव्यतादिसत्राकारमनित्यमस्म
 दादिज्ञां वाच्येद्रियग्राह्यगुणाश्रयतादिति ॥ अनुमानादनित्यमपि किं न स्यादिति ॥ अ
 गमविरोधो यथा ॥ प्रधानं न स्वतंत्रं जडत्वादिसत्र कापिलगमास्वतंत्रमपि किं न स्या
 दिति ॥ उदाहरणरूपवैयर्थ्यः कश्चिद्रहित उदाहरणाभासाः ॥ ते चानेकप्रकाराः ॥
 तत्र साधर्म्यहानौ तावत्साध्यवैकल्यं यथा ॥ मनो नित्यमूर्तत्वात् तदमूर्ततदनिर्णय
 यापरमाणुरिति ॥ साधनवैकल्यं यथा ॥ यथाक्रमेति ॥ उभयवैकल्यं यथा ॥ यथा

अयं महाराज्यं कविष्यति॥ सोमवंशो दुर्लभाद्राजपुत्रांश्च वदति॥

कारा मिति॥ अश्वयज्ञी नतं यथा॥ यथा शत्रुविषाणमिति॥ अव्याप्य निधानं यथा॥ यदि तिस्रं
नैव तैयथा घटइति॥ विधर्म्यादाहरणसाध्यकारतो यथा॥ यमिदं नित्यं न तव तित नैव तैयथा
नति यथा कर्मति॥ सधना व्यावृत्तौ यथा॥ यथा परमाप्तिरिति॥ उभयान्वृत्तौ यथा॥ यथा
घटइति॥ आश्रयतैव नतं पूर्ववत्॥ अव्याप्य निधानं यथा॥ मूर्ते तादाकाशवदिति॥ विपरीतस्या
स्य निधानं यथा॥ यथा तैव न तैव तित नित्यं न तैव तिस्रं यथा काशमिति॥ सदिभ्यसाध्या ध्या
यथा॥ अयं न स यज्ञः रागादिप्रताड्य्या पुरुषवदिति॥ सदिभ्याश्रोभयो यथा॥ देवदत्तः स
गमिष्यति धर्मवत्ता दुर्देवदत्तांतरवदिति॥ सदिभ्याश्रयो यथा॥ यथा भविष्यदेवदत्तपु
त्रवदिति॥ एतेष्वेव प्रयोगेषु सदिभ्यसाध्यव्यावृत्तौ यथा॥ यथा चोनाजपुत्रइति॥ सदिभ्य
साधनव्यावृत्तौ यथा॥ यथा स मत्तवाक्ता भिन्नइति॥ सदिभ्योभयव्यावृत्तौ यथा॥ यथा र
ध्या पुरुषइति॥ सदिभ्याश्रयः पुरुषवदिति॥ तर्कपराहति॥ अत्राग्न्यसादितात्मनश्च यथा
प्रसंगतमिति॥ अनुकूलतैव भावे तु नाधिक्यसिंचारशक्योप्येतासि धिर्भवति॥
यद्यप्यदाहरणाभासादेवोहो भास इत भवति॥ तथा तर्कदृष्ट्या दाव्यहा रथा
युक्तिपदानमिति॥ एतेषु यानि निगूहस्थानानि तैव तस्मान्निविरेधादिष्वेव न तैव तैव तैव
वत्तदावाणाप्रतिज्ञाहान्यादीनां कथं नृपपुत्रिवचनदोषप्रविश्यादिष्वेव न तैव तैव तैव
इत्येतत् संवादी नुक्तियुताइति॥ इति वै कल्यादिप्रतिपत्तिः न प्रमेयांगीकारः स

कथमित्युक्तं ॥ तत्र ये गिनो देयं कालं स्वभावमवहितार्थमपि विषयीकरोति ॥ अयोगिनो तु देयं
 न्यवहितार्थमविति ॥ द्विविधं तदेतत् ॥ अतो तत्र त्रिमासतावधिन्नाथविषयः ॥ यथा सोयं च दृश्य
 आदिप्रसंगिना तदुःसंस्कारसंस्तुति ॥ वत्तमानमत्र च ॥ यथा यद्येव सादिजा नहति ॥ द्वि
 विकल्पकसंविदलपकनेदादिध्वंसक्षमिमेक ॥ यद्व्यगुणादिसंज्ञपमात्रावगाहि ननु वि
 शेषणविशेषाभावविषयतन्निर्विकल्पक ॥ यथा यत्किं न देतदिति ज्ञानसाधनं प्राथमिकं
 संज्ञागुणकर्मज्ञाविशिष्टविषयस्त्विकल्पक ॥ यथा यदुक्तं ब्राह्मणो गच्छति ॥ द्वि
 दिक्मिति ॥ निर्विकल्पमेव प्रसक्तमित्यपने ॥ तदेतदयुक्तं ॥ गुणादेद्वयं पातकं नैदस्यति
 विशेषात्तदस्य बाधेन विज्ञाष्टकं कस्येव साक्षि सिद्धं वा ॥ एतेनैतदपि निरस्तं ॥ यद
 तु ॥ सन्निकृष्टं मोहाभिधत्ते ॥ संयोगसंयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवे
 तसमवायः विशेषणविशेषाभावमिति ॥ तत्र च क्षुब्धज्ञानाभ्यासयोगेन दृढादिद्वयज्ञानं ॥ मन
 सा ज्ञातज्ञानं ॥ तैः संयुक्तसमवायेन स्वविषयद्वयसमवेतगुणकर्मसाक्षात्त्वज्ञानं ॥ अ
 यानगधज्ञानं ॥ असनेन रसज्ञानं ॥ तैरेव संयुक्तसमवेतसमवायेन गुणकर्मसाक्षात्त्वज्ञानं ॥ अ
 मान्यज्ञानं ॥ ओजेषां समवायेन दृष्टज्ञानं ॥ तैरेव संयुक्तसमवेतसमवायेन दृष्टासाक्षात्त्वज्ञानं ॥ अ
 मान्यज्ञानं ॥ तत्तद्विधिर्विशेषाविशेषाभावेन स्वस्वविषयवृत्तिसमवायाभावज्ञा
 नं ॥ सांयुक्तपंचविधसंबधसंबधतद्विशेषणविशेषाभावेन पंचविधः ॥ यथा यद

वा

रूपसमवाय इति ॥ यथा चैतन्महत्तलेद्यदाभावइत्यादि न हि च बाहुणादिकमन्यत ॥ येन तन्म
 व धः समवायः स भेद इति ॥ ननु स्मृतिः केवलप्रमाणमेव ॥ अथ केवलस्योत्तममते
 न प्रमाणजन्यमेव वाच्यं ॥ अतस्तस्मिन्नेतः संस्कारस्य प्रामाण्यमगोकार्य ॥ ततनोत्तमविभाग
 युक्तः ॥ न हि संस्कारो बाह्यधिकसंवादा ॥ येन प्रामाण्यमपि केवलस्य हेतुः स्यात् ॥ चेन्न
 दितो म्यात् ॥ न चासावकेष्टते न वेति ॥ अतिदिसंलिकर्षेन पत्तात् ॥ अज्ञातस्यैव केवलाय
 आन्तानुमानागमयोः ॥ द्विमेव केवलप्रमाणस्यातिशयोक्तिः ॥ स्मृतेरपि यथा धर्मादित्यादि
 सुत आह ॥ - मानसप्रसक्षजस्मृतिः ॥ लक्षणं न वत्सवस्मृतिः केवलप्रमाणं ॥ न
 चैव संस्कारस्य पृथक् प्रमाणाप्यप्यगमप्रसंगः ॥ स्मृतेर्मानसप्रसक्षजन्यताप्यप्य
 गमस्य ॥ द्विविधं हि ज्ञानमनेजनेयं ॥ तत्तद्विद्विद्याविमाहत्वेन तदर्थविषय ॥ स्वातंत्र्य
 येन स्मरणाच्चैति ॥ संस्कारस्तत्र असहकारिमात्रं ॥ न च तावत्प्रसक्षजन्यताभावः ॥
 प्रसक्षिज्ञानवदेवेति ॥ न च केचन मते ते न मनसः संनिकषायोगेनाप्रसक्षजन्य
 न्यताप्यप्यन्यते इति ॥ अतीतादिविषययोगिप्रसक्षप्रमाणा अपि तथावापाता
 ति ॥ स्मृतः केवलप्रमाणमेव न भवति ॥ जिहीतगृहिवात अनुवादवत् ॥ अतः क
 थं प्रमाणजन्यत्वमित्यत आह ॥ - स्मृत्यनुवादयोर्नाप्रामाण्यं ॥ - न गृहीतगृहि

तदुक्तं तं गृहीते न स्मृतेरनुवादस्य वा प्राण्यं वा न्यौ तथा सति प्रत्यक्षादिसिद्धांशानुवादम
 स्थानि हिमस्य जेष्ठजं मियादेर प्रामाण्यप्रसंगात् अतो गृहीतं गृहीतं हि विस्मृतिरनुवाद
 ननु प्रमाणमेव । यथा त्वं तादिति । अन्यस्तत् । न स्मृतिः प्रमाणम् । अथ यार्थलो
 न हि यादायादृशार्थः स्मर्यते तदसौ तादृशः । पूर्वाविस्थाया निकृतादिति । अतो नानु
 माणजगत्तमिति तत्राहा । । यथा र्थानुभवात् । । स्मृतेर्नो प्राण्यमिति वक्तव्यं । न हि
 तदा यो यदृशो भौविषयौ क्रियते तस्य तादृशकाल इदं ले प्रमाणस्य वा र्थः । तथा सत्येता
 दिविषयानुमानदरपयार्थलोपातात् । किं नो यदृशकालीनतया यो यदृशो विषयौ म
 क्रियते तस्य तादृशकालो यस्तदृशत्वात् । तादृशच यार्थः स्मृतेः साक्षिसिद्धिः । त
 तदा सौ तादृश इति स्मृतिरर्थविषयौ करोति । न तत्र तदसौ न तादृश इति । न च वा
 च्यं निरुक्तपूर्वो वेत्तव्यो स्मृतिरर्थविषयौ कर्तुं नेष्टे । तथा ननु भवात् । अन
 भूतविषयस्येति प्रतिप्रसंगादिति । अननुभूते तावन्मात्रविषयस्य साक्षिसिद्धि
 नातिप्रसंगायोगात् । तदिदमुक्तं । यथा र्थानुभवादिति । किं च स्मृतिप्रामाण्यं
 कारः निष्ठाभात्तदमीकारयुक्त इत्यासाह । । अहनेष्टे । । तामिपदमनिमि
 निष्ठाभात्तदमीकारयुक्त इत्यासाह । । अहनेष्टे । । तामिपदमनिमि
 यत्तविषययाशक्यवधेदस्तदनुग्रह इत्येव पक्षः । तस्याप्यनुमानवधयार्थत्वं

तदा

मा

॥२३॥

न भवाव। अहाने अति। विरोधादिषु सर्वेतिग्रहस्थानां नानां मुं तर्भावदुयुक्तं। तस्य दर्शनार्थं ॥२३॥
 विरोधस्वरूपतावद्विवेच्यते। - ॥ विरोधो मानस्ववाक्यभाषा ॥ - ॥ द्विविध इति त्रैलोक्यः ॥ विरोधो
 द्विविधः ॥ समग्रबन्धादिनृपवत्तां कथायां सर्वत्र पसाधरणोऽसाधारणश्चेति ॥ तत्र
 साधारणः प्रमाणस्वभावो न चेति विद्विधो भवति ॥ स्ववाक्यविरोधविभक्त्यद्वय
 यति ॥ - ॥ स्ववाक्यविरोधोऽपसिधातजातिरूपेण ॥ - ॥ द्विविध इति त्रैलोक्यः ॥ पूर्ववाक्य
 वाक्यस्यापि स्वाभ्युपगमत्वेन स्ववाक्यत्वादपसिधातः स्ववाक्यविरोधो भवति ॥
 स्वव्याहृतिजातिः ॥ एकवाक्यसाक्षात्पसिधाते प्रसंगः ॥ त्रिविधा स्वव्याहृतिः ॥ एक
 क्यगतपदादरन्यायप्रतिस्पर्धित्वं ॥ स्वत्रियाविरोधः ॥ तदाक्यन्यो येन तदाक्यदि
 रोधश्चेति ॥ तत्र समग्रबन्धादो प्रमाणविरोधादिप्रपञ्चस्वयमेवोदाहृतं व्यङ्ग्येति सूच
 यन्ताद्यजातितावस्यति जायामुदाहरति ॥ - ॥ जातिर्न मेयेमानापेक्षादिकका ॥ - ॥ जा
 नसापेक्षत्वेन हि यमेव्यतो तस्य प्रमाणतिरपेक्षा ॥ तत्प्रतिज्ञाशेमा तावद्व्यति
 न द्वाहता च भवति ॥ आदिपदेन समग्रबन्धादावपि दुयमेवोदाहृतं व्यङ्ग्येति सूच
 तियजातेरपि दुदमुदाहरणं जातिरिति ॥ अयं मानपेक्षवदिति ॥ तदापि दता
 प्रमाणवाधिधत्ते अतो मूकोह मित्वा स्वक्रियाविरोध इति ॥ ततो यजातेर

ज्ञानं

क्ष

उक्त

तिप्रसाधेनप्रतिपक्षतमसुवस्थानप्रतिधर्मसमः॥साचसाधमेणप्रसवस्थानसाधमी
मः॥वेधमेषाप्रसुस्थानवेधमसमः॥यथायदिमहानससाधम्याधुदवेधम्याद्विद्वान्
धूमवत्तादुमपर्वतोमिमास्तहिद्वेसाधम्याद्विद्वान्किरमिकःकिंनस्यादविशेषादिति
तथामहानसवेधम्यासर्वतवादनमिकःकिंनस्यादिति॥एवंहीभ्याप्रसुक्षादिनाच
सवस्थानोदाहरणंचदृष्टं॥अत्रयुक्तगतेनप्रतिप्रसाधोपलभोद्वार॥संस्ततिपक्ष
तमानास्यव्याप्याद्यन्तावायुक्तगताभिः॥तदनपेक्षायांनदसाधकसम्यक्तेपक्षवादिति
जासत्तरेमपिनेदृषक॥पदार्थलादितिवाचातइति॥वादिसाधनसामर्थ्यनबाध्यस्यवका
पिबिनाकस्यनिदमिष्टदधस्यदृष्टातासक्षोउक्तसमः॥यथायदिधूमवतामहानस
तपर्वतोमिमान्तहिततरुस्थालयादिमान्अविशेषादिति॥अत्रसाधनसहचद
नमुत्पानबीज॥अविशेषविरुधत्वमप्य॥व्याप्यभाववद्युक्तगताभितदन्तीकारे
नेदसाधकविरुधत्वान्नित्यसाधनकृतकवैवदितिप्रतिषेधहेतावपिमिसवसा
धनकृतकवैवर्ततरुहेतोधूमवत्स्यामन्तवृत्तिवत्तस्यादित्युक्तसाम्याद्विद्वान्
तइति॥इष्टातसाध्यस्यसाधनस्यवाप्यपेककिंविधर्मसमस्यव्यापकनिरुपेक
पनिवृत्तिरितिपक्षेननिरुपेकसाध्यसाधनयोरन्यतरापेकवैपेकसमः॥यथाप्रसा
धमिमावस्थधूमवत्तस्याव्यापकस्थालयादिमतपर्वताववर्तयतीति॥व्याप्य

रूप

३॥ १॥ वाधिताना दनुष्टुण साधनपदार्थतावदिति। प्रतिवेधादेतावपि पदार्थतेऽसाधनत्वं ॥ २॥
२॥ १॥ वाधितविषयत्वे वा सर्वधर्मि निष्ठत्वे न स्यात्तद्वदिति धर्मवत्तात्वात्। बर्तमानप्रसाधनत्वं
भिन्नतया दत्तपुलंभउ धानवीजं। साध्यापकर्षवाधितविषयत्वं सप्रतिपक्षवैवाच्यं। साधनापकर्षसि
धत्वं वा स्यात्। वा युक्तांगसागः। तदनुपपन्नमेनेदं साधकत्वं स्यात्। यतोय पक्षसमा
द्याहतिरिति। पक्षमात्रविवक्षितं पक्षधर्ममत्तदभावयोः सपक्षस्य साध्यात्वात्। पदनमवश्यं समा
असिधार्थस्य तमारभ्य साध्यात्वात्। पक्षशक्तिर्मेव। व्यासिग्रहकप्रमाणान्युद्गृह्यत्वं संज्ञाय समान
विषयत्वं स्वतन्त्रपविशेषश्चेतादिते तोः पक्षमात्रविवक्षितं विवक्षितरूपाणि। तत्रासिधार्थपर्वत
इव महानसं धूमन्त्वं पर्वतेन वा। आद्यमहानसोपि साध्यवत्वेन साध्यः स्यात्। अन्यथा सा
ध्यवेकलयापनात्। द्वितीयतद्रूपहेतुमत्रया साध्यः स्यात्। अन्यथा साध्यवेकलया पातादिति।
एवंपातनेषु दृष्ट्या। अत्र पक्षमात्रविवक्षितरूपेणैव हेतुमत्ता ददनिमुक्षानहेतुः। साध्य
साधनवेत्तल्लव आरोप्येदायं दृष्टान्तः साधनागोसाध्यविकूलतादिभ्यामत्रापि यथोक्तं साध्यत्वं
स्य वक्तुं शक्यता द्यायात्। पक्षवृत्तिरूपेणैव पक्षवृत्तिरपि सचरणात्। अत्रैष्यत्वं वि
त्वाद्युक्तांगाधिकत्वं वा। स पक्षवृत्तिहेतोरप्येता नामेवासिधार्थतादीनामंगीकारादिति।
सपक्षमात्रविवक्षितरूपेणैव हेतुमत्तदभावयोः पक्षस्यासाध्यात्वात्। पदनमवश्यं समा
सिधार्थत्वं प्रवृत्तसाध्यात्वात्। पक्षशक्तिर्मेव। व्यासिग्रहकप्रमाणान्युद्गृह्यत्वं संज्ञाय समान
विषयत्वं स्वतन्त्रपविशेषश्चेतादिते तोः सपक्षमात्रविवक्षितरूपाणि। तत्रासिधार्थधूमन्त्वं
हानस इव पर्वतेन वा। आद्यसाध्यस्य सिध्यात्वात्। ततो न साध्यः स्यात्। द्वितीयपि हेतोः

तोः स्वतः पासिधत्वेन साध्यः स्यादिति॥ एवं तूपातेनैव पिद्विष्टम्॥ अत्र संधि विवक्षितं रूपं भवेत्
 मत्तयोपक्षस्यासिधिरुक्तं न बीजं॥ स्वतः पासिधाद्यो नोप॥ वदयै समवदेन दृष्टं तूक्तं मत्तं
 साधनस्य धर्मात्तरेण धर्मात्तरेण साध्यं धर्मात्तरेण धर्मात्तरेण वा व्यभिचारणसा
 धनस्यापि साध्यं व्यभिचारापादने विरुद्धपक्षमः॥ तत्र साधनस्य धर्मात्तरेण व्यभिचारसि
 धिः॥ पक्षदृष्टांतयोः पक्षयोश्चैतरेः दृष्टांतयोश्च॥ तत्राद्यो यथा॥ महानसं धूमवत्तमपि प
 र्वतोः॥ तेन सह वर्तमानमपि यथा पक्षे तेन सह न वर्तते॥ तथा त्रिभिर्मतेन सह वर्तमान
 मपि पक्षे तेन सह न वर्तते इति॥ द्वितीयो यथा॥ यथा गिरिनिविद्यो रज्ज्वनी च तोभ्यां धू
 मवत्तस्य व्यभिचारः॥ तथा त्रिभिर्मतेनापि स्यादिति॥ तृतीयो यथा॥ यथा महानसो न लपतम
 हतोभ्यां धूमवत्तं न्यभिचरेति॥ तथा त्रिभिर्मतेनापि न्यभिचरेदिति॥ धर्मात्तरेण साध्यं
 त्रयेण यथा॥ यथा द्रव्यतमग्निमलं न्यभिचारि॥ तथा धूमवत्तमपि स्यादिति॥ धर्मात्तरे
 ण स्य धर्मात्तरेण यथा॥ यथा नृपुत्रस्य न्यभिचारि॥ तथा धूमवत्तमग्निमलं न्यभिचारि स्या
 त्॥ अत्र कुचिद्व्यभिचाराददर्शनमुक्तं न हेतुः॥ अनेकाति कृतमारोप्य॥ अन्यन्यभिचा
 रेण व्यभिचारापादने व्याप्य भाववत्ता गेहानि॥ तदुक्तं कारे नेदं साधकमनेकाति न
 कृतादिति॥ प्रतिषेधहेतोरुपेतया तापातेन व्याप्य इति॥ पक्षादीनां सिद्धानामपि त
 नेव हेतुना साध्यता पातना साध्यममः॥ यथा पर्वतसिंध्यर्पमपि धूमवत्तमेव प्रयोक्तव्यं॥

५ दृष्टान्तेषु साध्यसिद्धिर्धर्मप्रयत्नेन हेतुप्रयोगः ॥ ५ ॥
५ अन्यथापक्षे प्रयोजकतापात्रात् ५ ॥

अन्यथा कौटिल्येन धर्म्यादि विषयस्य लिङ्गस्य तत्र प्रयोजकस्य सोऽप्येति तत्तात्पार्यात् अन्यथा
माने तत्तात्पार्यात् सिध्यर्थं यावन् न प्रयुज्यते तावदाश्रयानि ध्यायेत् ॥ अत्र विदित्वा साधक
साधनसिद्धान्तमुत्तमान्ते ॥ आश्रयसिद्ध्यादिकमारोप्य ॥ एवं प्रतिषेधहेतौ न विवक्तुं श
क्यता द्युपात्तः ॥ अयुक्तो गाधिकत्वं च तेनेव हेतुना किंचित् प्रयुक्तत्वात् ॥ सिद्धत्वमात्रेण सा
ध्यसिद्धिदर्शनादित् ॥ साधनस्य साध्यप्राप्तिपक्षेति न संन प्राप्तिपक्षमवशेषत इष्ट
ण प्राप्तिरिति ॥ यथा धर्मज्ञानमग्निज्ञानं प्राप्या साक्षादिति भवति ॥ अप्राप्य वा ॥ द्वितीये
ति प्रसंगात् प्राप्येति वक्तव्यं ॥ तावत् प्राप्तिरिति प्रागेवाग्निमतज्ञानं सदा वा द्यधर्ममनुमान
एव धर्मवद्वानेव हेतुजाप्यति ॥ प्राप्याप्राप्यवा द्वितीयेति प्रसंगात् ॥ प्राप्येति वक्तव्यं ॥
लिङ्गज्ञानस्य साध्यप्राप्तिश्च विषयविषयोभाव एव संभवति ॥ तत्तावत् धर्मवत्तज्ञा
नेव हेतुमतस्यापि स्फुरणा द्यधर्ममनुमानमिति ॥ अप्राप्ता वा ॥ त्विप्रसंगात् त्रोत्थानकी
र्त्तः ॥ साध्यस्यासौ सिद्धिः साधकविशेषणस्यास्मिन्नावा द्विदोषणसिद्धिरारोप्य
प्रतिषेधहेतौ न विप्रतिषेधं प्राप्याप्राप्यवेत्यादेः साम्येन व्याघातः ॥ अयुक्तो गाधि
कत्वं च कार्यप्राप्तेरयुक्तताकारणप्राप्तिसद्धानां द्विषयविषयोभावस्य युक्तत्वात् ॥ साध्य
स्यालिङ्गविषयस्य सत्तादिति ॥ प्राप्तिपक्षेति न संन प्राप्तिपक्षे न विवक्तव्यं

॥२६॥

॥२६॥

६

दृष्टमप्राप्तिसमः॥ यथापूर्ववत्तद्वत्स्यदृष्टत्वादप्राप्यतिबन्धनं॥ न च तद्युक्तं॥ न ह्यप्राप्यमि-
 त्कादृष्टमिति॥ न ह्यप्राप्यदोषः प्रकाश्यप्रकाशयति॥ प्राप्तावकाशानुपपत्तिद्वयं न प्रभा न हेतुः॥
 साध्यप्राप्तौ हेतुविशेषणत्वेन विशेषणासिधिरारोप्य॥ शिववदृष्टमूलमिति॥ साध्य-
 स्यापिपक्षोदेरुत्पादकः॥ आपकानवस्थाप्रसजनेप्रसंगसमः॥ यथापेव तस्यापि तस्य
 संगतः॥ किमु सादाविति॥ तस्याप्यन्यादित नवस्थाकस्य चित्तरागाभावान्यस्यापि
 प्रसंगात्॥ यथाप्रमादपि किंप्रमाणं तत्राप्यन्यादित नवस्था॥ कस्यचित्कारणात्
 विना सिद्धाव न्यत्रापि तथापादिति॥ कारणमिमानोत्रद्वारं॥ तर्कपराहति
 रारोप्य॥ जातुरेप्येवं वक्तुं शक्यता द्याद्यातः॥ अनवस्थांगमूलक्षतेरभावात्
 पुक्तांगहातिश्चेति॥ हेतुविना प्रतिदृष्टं तत्रात्रेण बाधप्रतिरोद्धावनं प्रतिदृष्टं
 समः॥ यथाहृदपुर्वतो निरग्निक एवेति निरग्निकोपि किंलस्यदिति॥ अत्र हेतुन
 नंगसाध्यमिति देवाइत्यभिमानउत्पन्नबीजः॥ बाधाद्यारोप्य॥ बाधाद्युगस्य
 धिकबलत्वादित्यपगपगमाद्युक्तांगसागः॥ साधनस्य हेतुसाहोसाव
 अत्र तदनुपपत्त्यासारं॥ तस्यानंगत्वे प्रतिदृष्टं तो न दूषकात्सावादिति॥ व्याघातइति॥

प्र

प्रादीतां प्रगुप्ततेर्हं तु यथावेनासि ध्याव न मुत तिस नः॥ यथा वर्तयेत्तत्ते प्रागपि पक्षदन्
पपन्ने तस्मिन् अत्र ते धर्मवस्याभयो भागा सिधिरि साधि॥ अत्रा नु सन्त्य स्वकार्य सामर्थ्य
भिमानं भानकारणं॥ अ सिध्या द्यारो यजात्तरे येनैव कुंश क्य ता द्या घात अ नु तन्त्य
नग ता दे र य क्ता गा धि म्या दिति चेति॥ स तपि निर्णय कार णे संशय कार ण मात्रेण संशया
दनं संशय समः॥ यदि धूमवता दस्मि मते निश्चयस्त हि ह द महा न स सा ध मेघा द्य तेन त
शय स्यादिति॥ अत्र समान धर्मादि मात्र दर्शनं तद्व हि तस्ये प्रतिश्याय कृता भिमान श्यो धात
तुः॥ सख्यति संधं त नरोप्य॥ निर्णय कर णा रा हित स्य संशय योग स्या न गी काना ॥ संशय का
रण रा हि स न्या युक्त कस्ये व निर्णयांग तां गी कारा द्युक्तां गहा निरयुक्ता गा धि कर्तव्य॥ अन्यथा
दूषका दूषक सा ध म्यादि ना जा ता वपि संशय संगे साम्या द्या त इति॥ अंगी कृतान धि कृ ब
लत्वेन बाध नो दनं प्रकर ण समः॥ यथा इत्य ता तव तो न हि माने वे ति॥ अत्र प्रतिप्रमा णो पत्तं
भूतं ज्ञान हेतुः॥ बाध आरोप्यः॥ बाध कत्वे धि क बल त स्या गता द्युक्तां गहा निः॥ बाध क त स्या धि क
बल हां न गी कारे न्ध उप न ये व जा ते र्बा ध प्राप्ते र्बा ह ति रि ति॥ हेतो आध्या त्वा परं सह भाव म
तिरासेना हेतुत्वा पादन म हेतु समः॥ यथा धूमवत्त त न अग्नि मव ज्ञान दग्नि मत्वा द्युक्ते र्बा
धुता न त न भो वि उ त सह भावि॥ नाद्यः॥ साध्या भावे त स्य सा ध न ता योगा द॥ न द्वितीयः॥ साध ना सा
वे सा ध्य स्य त सा योगा द॥ न तृतीयः॥ अविज्ञेयेण सा ध्ये सा ध ना भावा योगा दिति॥ प्रति त क प्रतीति र
भाव की जी अन्यो न्या भवा द्यारोप्य॥ प्रतिषेधे सिद्धि प्रतिषेध्या त्वे भावि इ सा दे र्कुंश त्प ता द्या

द्यात इति॥ कृतो पूर्वभाविना पश्चाद्भाविजन्त दर्शनात्सोतु यथा यथं पूर्वभावादिना पश्चाद्भावादेः
भिदशनात्तर्कस्य व्याप्तिर्हीनत्वेन युक्ता गहातिश्च॥ साधनत्वादियवहारस्य बुद्धिस्थस्य व्याप्तिना प
त्तिः॥ व्यापारान्यानपेक्षणात्॥ सहभावेन सिध्यति॥ व्याप्या विरोधादिति॥ व्याप्तिं विना वा युक्तिर्नात्रेण
वादिदमक्षमिति॥ अमानेनाकृतिपरो तारोपणानदोषाभिमानं मर्थापत्तिरसम्॥ यथापर्वतो गतेना
नित्यत्वे अर्थादापायते अन्यदनग्निमादिति॥ तथा च साध्यविकल्पो दृष्टं तदुत्पादि॥ अत्र विरोध
विधिः शेषत्रिधंगमयतो साधेति मानं उपायबीजं॥ साध्यविकल्पेनाद्यारोप्य॥ व्याप्यभावाद्य
को गहातिः॥ तदनपेक्षणे धूमत्वं न साधकमित्युक्ते अर्थादायं पौतैऽन्यत्सर्वसाधकमिति॥ त
था च दृष्टं तत्राव इति व्याघात इति॥ साधनप्रतिबन्धात्तदितरधर्मेण तद्वत्ता सर्वपदार्थानो मयि
उपादानमविरोधसम्॥ यथा यदि धूमवत्तात्पर्वतमहानस्योरग्निमत्ताविरोधस्तर्हि द्रव्यत्वा
त्सर्वद्रव्यागमनिसत्त्वं स्यादिति॥ कल्पविधर्मस्य विचित्रा धकत्वं दर्शनमात्रोपायबीजं॥ तर्क
साहचिरारोप्य॥ व्याप्तिर्हीनत्वात्तर्कस्य युक्ता गहातिः॥ अन्यत्सर्वप्रतिपन्नस्य च तर्कपराह तत्वे
साधकत्वाविरोधे पदार्थत्वात्तर्कस्यानिसत्ताविरोधः स्यादिति व्याघात इति॥ न तदपि विचित्र
माणां विषयतोति तदुपादानमपत्तिरसम्॥ यथा धूमत्वं यथास्ति तत्तदोपमाणा तथा मत्त
पि किंचिदुपेक्षतिषपक्षतादिति॥ अत्र मानतः प्रमाणसंभवोपायबीजं॥ बाधः प्रतिषेधो
आलोचः॥ तस्यापि कश्चिदोषो मविषयतोति वक्तव्यत्वाद्वाप्यात इति॥ युक्ता गहातिश्च उप
संप्रतनुपन्यस्तस्य प्रवाच्या देवा आस्य यगस्यानियमिदिति॥ वादिवाक्यस्यावधारणे तास्य
माशेष्य अवधारणविकल्पत इषणमुपलक्षितम्॥ यथापर्वतो गतिमानि युक्ते चिं पर्वतय

नाग्निमानुत पर्वतोग्निमानेवेति॥ नाद्यः॥ महानसादेरप्यग्निमत्तात्॥ न द्वितीयः॥ कदाचिदनाग्नि
 मत्तादिसादि॥ वाक्यस्यावधारणे तस्यैवाकर्षणं भावाग्निमानमात्रे भातवैजं॥ बाधायारोप्यं॥ ज
 यरेपि अस्मिन्साक्षाद्वाद्यातः॥ अमुक्तो गाधिकतन्त्रं अन्योन्ययोग व्यवधेदस्यायुक्ततादिति॥ अ
 पलक्ष्यादिविषयिधर्माणां स्वात्मनितदुतद्रवताविकलेषाभयथाव्याघातापादनमनुपल
 क्षिसमः॥ यथाउपलक्ष्यतादिदमस्तौ सुक्ते सोपलक्षिः स्वात्मन्युपलक्षितयावर्ततेनेवाआदि
 नोपलक्षिः प्रमेयवदुपलक्षितात्॥ द्वितीये पितथा॥ प्रमेयवदात्मनितथावृत्तेः॥ तथात्रोपल
 क्षितमसिद्धं॥ एवमेव नुपलक्ष्येतिदेना स्तौ सुक्ते अनुपलक्षिः स्वात्मन्यनुपलक्षितयावर्ततेनेव
 मेयवदसतो स्यात्॥ अत्रतौ च दन्ता नुपलक्षिः अनुपलक्ष्यभावदेनुपलक्षितासिद्धिरित्यादि॥
 अत्रविषयिधर्मोपलक्षिरुक्ता नवैजं॥ अस्मिन्वाद्यारोप्यं॥ अस्मिन्नेतुरित्यत्रासिद्धिः स्वात्मनि
 तथावर्ततेनेति जाहतावसंभावाद्याद्यातः॥ अमुक्ताधिकतन्त्रं स्वात्मनिताथावृत्तेरयुक्ततात्
 द्विषये तथावृत्तौ पपत्तेरिति विवक्षितस्य कस्यचिद्दुर्मस्वतदुतद्रवताविकलपतदुषणेन
 धर्मिणस्तत्तद्विदिष्टस्यैतभागाति ससमः॥ यथाइत्येतद्रवतावृत्तेः निसंनिमित्तमनिसंनिमित्तं॥ अ
 येनवक्ष्याद्वितीयेन्यतरावशेषादश्रयासिद्ध्यादिसादि॥ अत्रधर्मधर्मिभावदर्शनमुभयान
 वैजं॥ तर्कपराहतिरुक्तो॥ धर्मधर्मिभावतिरोमेजतेरुपधानानामन्याव्याघातः॥ तर्कस
 व्याप्ययावभावावयवतांगहानिश्च॥ वादिसाधनप्रतिबन्धो धर्मो तरेण सर्वस्य साध्याधर्म
 वलापादनमनिसमः॥ यथायदिमहानवधुमवतात्तवतोऽग्निमानुक्ततहिस्तत्तात्सर्वमग्नि

॥ २२ ॥

स्यादिति॥ अविशेषं समायांतु यत्तु विशेषमात्रापादनमन्यमानं॥ व्याख्यायभावाद्युक्तं गहं नि॥ तद
 नभ्यपगमेयुधसाधकप्रतिबंदीगस्तत्तादिदमसाधकं तर्हि पदार्थोक्तं॥ सर्वमप्यसाधकस्यादि
 तिर्वाक्यतदिति॥ पक्षादीनामन्यतरस्यासिद्धिमुदाव्यतत्साधकत्वेन स्वयमेवोपक्षितस्य दृष्टे
 नवादि साधनभगः कार्यसमः॥ यथापर्वतोक्तिनित्यत्वे पर्वतस्यैवाभावादायासिद्धिर्वादिप्रतो
 यमानतासोस्तोत्यतेतन्ना॥ शक्तिरजतादौ व्यभिचादिति॥ व्यवहर्तव्यद्वैतमत्र हेतुस्थानस्य॥ त
 तदागासिराशेय॥ अस्यजातावपितन्यत्वेन व्याधातः॥ उपेक्षितदोषणवाद्युक्तस्याप्येसाकते
 नोक्तविषय इति लंवेति॥ अथनिरनुयोऽन्योन्यागांश्चास्य धूलस्यापि उक्तं तर्भावंमाह॥ -॥ धूल
 मसंगतं॥ -॥ परोक्षस्याप्यर्थितरं पारिकल्प्यतदृष्टेन परोक्षभगः धूलं॥ परोक्षदृष्टेन सैव
 संगतत्वेनानुक्तोपि तदृष्टे धूलमसंगतं भवति॥ न केवलमसंगतं धूलं किंतु हीनत आह॥
 ॥ -॥ अन्यत्र॥ -॥ असंगतादन्यार्थदोषो x तं x विरोधस्तर्ज्याप्युक्तं भवति धूलं॥ धूलवाक्यस्या
 र्थितरं पारिकल्प्यतदृष्टेन सैव न स्ववचनन्यायेन स्वन्यायनिर्वाधेतर्भावात्॥ निरनुयोऽन्योन्यागांश्चांतर
 द्वयस्याप्यसंगतावतं भावंमाह॥ अन्यत्र॥ उक्ता धूला अतेश्चान्यनिरनुयोऽन्योन्यागांश्चांतरद्वयस्यैवास
 गतमेव॥ प्रपुंस्त्वेवहान्यादरुदावनस्य प्राप्तिकाल एव ग्रहणस्य च संगतता न्निग्रहस्थानोत्तरस्यापि
 असंगतावतं भावंमाह॥ अन्यत्र॥ उक्तं द्रव्यदुपि निग्रहस्थानं किंचिदसंगतमेव॥ यथा र्थितरं॥ प्र
 कृतोपयोगिन एव संगततापरत्वे धूला यं प्रवृत्तस्य तदगम्यतः प्रयोग एव संगत इति॥ निरर्थम
 पि अतएव निश्चयार्थमपि॥ अपाकं र्थस्य स्पष्टस्तत्रांतर्भावः॥ अप्राप्तकालेनैव यवविपरी
 तादिनिग्रहस्थानमेव न भवति॥ अर्थाविरोधात्॥ धूला भगवत्॥ अर्थाविरोधसंगतमेव

॥ २८ ॥

द

विबलिक्रमानुल्लंघने हि संगतिः स्यादिति ॥ अन्यथा नु नैवाप्यन ॥ उक्तानुवादस्यैव संगतत्वात् ॥ प्राप्तदृष्टो दावने
संगतत्वेन पथेनो ज्ञेयं क्षणमसंगतिरेव ॥ एवमुक्तादन्यच्च यथासंभवमुक्तांत भूतद्वयमियाह ॥ अन्यथा
यथा प्रतिज्ञाहानिः संवादो भवति ॥ अर्थतो हानिरसंगतावपि प्रकृतस्य दोषपरिहारे प्राप्ते अन्यथा निति
सस्यासंगतिर्दृष्टान्तात् ॥ एवं प्रतिज्ञांतरमपि ॥ अविशिष्टदूषणानुपगमात् ॥ दूषणपरिहारस्यैव संगति
त्वात् ॥ हेतुतरमयनेनोक्तं ॥ न्यूनाधिकेन्यनाधिकयोः ॥ तत्राप्यवयवमन्यूनं न दूषणमित्युक्तं ॥ एवमभ
सानुधारेऽनुकूलतर्कानुक्तिश्च न दूषणं ॥ अनुभुक्तिस्तोक्तेरेव दोषत्वात् ॥ तैर्कस्यैव धकप्रमाणा
च्च पुनरुक्तमधि धैकं ॥ उक्तादन्यतनुभाषणं नूनं ॥ दृष्टान्तीभावे अनुक्तौ ॥ अज्ञानमप्रतिभाति
क्षेपश्च अनुक्तौ ॥ यत्किं विदुक्तावपि प्रकृतोपयोगाभिमानाद्यभावात् ॥ न ह्यनुक्तिर्यासैतर्कमि
प्रकृतोक्तस्यैव उपयोगाभिमानादिगानुक्तिः ॥ मतानुज्ञायाः प्रयोजनविशेषात्तद्वर्गंतर्भव नक्ष
तीति ॥ न चानेन त्रिविधो विशेषरूपदेनेता र्थता ॥ अनुमाने विशेषविवेकाभावे ह्यभासत्वादे
रुक्तां भावाप्रतीतिरिति ॥ धूलं त्रिविधं ॥ वाक् धूलं सामान्यं धूलं मुपचारं धूलं वेति ॥ तत्र मुख्य
धैविवक्ष्यता प्रयुक्तस्य मुख्यधैतरकलनयोतदूषणं वाक् धूलं ॥ अभिप्रायांतरां कलनय
सामान्यं धूलं ॥ अमुख्या धै प्रियेण प्रयुक्तस्य मुख्यधै कलनया दूषणमुपचारं धूलं ॥ तत्र
वाक् धूलं तदेव संगताद्यंत भावस्वरूपा योपलक्षणा तया वाक् धूलं मुदहिरिति ॥ नायं हि
विवक्षयागामानयेत्युक्तेऽधि धै विवक्षयागव्ययनमशंस्यमिति वद ॥ नाएकवारप्रसूत

॥२९॥

॥२९॥

गो.टि.॥ द्वितीयं यः प्राचा नो यं ब्राह्मण इत्युक्ते युक्तमेवं विद्यामप्येतां नृणां नलमिति संभवा नाभिप्राये ॥
 जापरेण हि ते ब्राह्मण तस्य हेतुनाभिप्राये न लपनयानेवं प्राये भिवासादिति प्रतिषेधः ॥ तृतीयं सि
 हो देवदत्त इत्युक्ते नैव सयाय भादिति ॥ अत्र गवानयनाम विधेयमशक्यतादिहादिधूलनाये
 गवानयनं मे सुकं मनचितावादितादिधूलस्य प्रवृत्तिर्विरोधि विज्ञातव्यः ॥ नृ. ६८५॥ योगेन न
 प्रतिपाद्यो यो मुरयः ॥ अर्बुदं च त्रीरुटिः ॥ अवयववृत्तिर्योगः ॥ गो. ७५॥ लक्षणया शब्दबोध्य
 र्थः मुरयः ॥ मुरया र्थरुणयुक्ता र्थे तरे च त्रिगोणी ॥ मुरय र्थसंबन्धिन्य र्थातिरेक त्रिर्लक्षणेति ॥
 हिताभास्तदेकांतभाव इत्यतस्तत्त्वकुमनुमानविरोधो विभागमाह ॥ - ॥ त्रिविधो विरोधः ॥ - ॥
 अनुमानस्य साधारणो साधारणश्च संभावित इति शेषः ॥ कथं त्रैविध्यमिति तत्र
 ह ॥ - ॥ प्रतिज्ञाहेतुदृष्टांतभेदेन ॥ - ॥ अत्र प्रतिज्ञापदेन पक्षोपपलक्ष्यते ॥ हेतुपदेन पक्ष
 नांशो लिंगवत्पादं दृष्टांतपदेन तद्वचनं निरोधस्याभयदूषणत्वात् प्रतिज्ञादिकभेदेन
 साधनांशां त्रैविध्यात् विरोधस्त्रिविधः ॥ विरोधपदं संयोज्य वा योज्यं ॥ तत्र प्रतिविरोधो भ्रा
 रणः ॥ अन्यथावधारणो ॥ प्रतिज्ञाविरोधो दर्शयति ॥ - ॥ हेतुस्वरूपा सिद्धिरन्यासि श्वेति हेतुवि
 र्थः ॥ - ॥ अत्र प्रमाणविरोध एव हेतुभासां नांशे तत्र ॥ अत्र प्रमाणहेतुदाहर्बलिगमयते ॥
 १२५ ॥ - ॥ प्रमाण विरुद्धार्थ प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा विरोधः ॥ - ॥ अत्र प्रमाण विरोध एव हेतुभासां
 १२५ ॥ नंतभावानस्य ग्रहणं ॥ नस्तु वाक्य विरोधस्य ॥ हेतु विरोधं दर्शयति ॥ ५२५ ॥

३४:॥उभयोर्देति ग्राह्यं॥अनेनपक्षसाधनदृष्टांतलक्षणसहितप्रतिज्ञा॥३४

ते॥यद्यनुनादिना विवक्षितं तत्र तस्याप्रमितिः स्वरूपासिद्धिः॥दृष्टांतविरोधं दर्शयति॥साध्यस्य साधनस्य सा
नानुगमादृष्टांतविरोधोऽसाध्यमृदृष्टांतस्याप्यविरोधः॥साध्यस्य साधनस्योभयोर्वाव्यावृत्तिप्रमितिः
विधर्मदृष्टांतविरोधः॥अननुगमादनुगमप्रतिज्ञाहेतादिविरोधलक्षणसूचितमवति॥तत्र लुका
णविभागादिसंग्रहेनज्ञापुत्रतुडयमुक्तिः॥वाधएवप्रमाणविरोधइति मन्वानाह॥सहस्रसिद्धि
यनानुमानविरोधोस्तुतः कथमेवैव विध्यमिति तत्राह॥१॥प्रतिज्ञायाः समबलप्रमाणविरोधएवसस्यति सा
धनः॥१॥द्विविधोऽस्ति प्रतिज्ञायाः प्रमाणविरोधः॥प्रबलप्रमाणेन समबलप्रमाणेन चेति॥आद्ये वाधक
तेन॥द्वितीयाः प्रतिबंधकतेन॥तत्र योयप्रतिज्ञायाः समबलेन प्रमाणेन विरोधः सस्यति साधनं सजको
भवेति॥अतोयुक्तमुक्तमिति॥एवकारेणस्यहेतुविरोधतुंयवधिनन्ति॥प्रतिज्ञामात्रेणस्यस्फुटपादः॥
व्याप्यदिहेतुगस्यानेनोर्वदितसाच्च॥एतेनप्रबलेप्रमाणविरोधस्यापिहेतुदोषतुंप्रसुते॥उपाधि विरोधोऽप्य
नोस्तीत्यतआह॥१॥सएवोपाधिदोषोऽपि॥१॥नोपाधिः स्वयमेवदोषः किंतुदोषोऽन्यकेएवसः॥उपाधिनो
न्येयदोषउपाधिदोषः॥प्रतिज्ञायाः समबलविरोधविरोधएकान्तोवर्तेतिनेक्तविरोधः॥प्रवृत्तसा
ध्यव्यापकः प्रवृत्तसाधनव्यापकउपाधिः॥सहिपक्षाद्यावर्तमानः स्यसाध्यव्याप्यैर्कावर्तयत्प्रतिपक्षो
क्तायकोभवति॥उपाध्यभावस्यसाध्योवे लिङ्गतायुपाधेर्हिपक्षार्थेद्यावृत्तिस्वव्यावृत्तसाध्य
व्यावृत्तनेशक्तिश्चापेक्षिता॥तत्रसाध्यव्यापकइतेवार्तेसाधनव्यापकस्यवपक्षेवर्तमानतात्॥सा
ध्यव्याप्यैर्कोयुपाधिः नपक्षासाध्यव्यावृत्तपेदितेसाधनव्यापकतुंग्राह्यं॥तावत्तेवोच्यमानसाध्यव्या
पकस्यपक्षाद्यावृत्तावपिसाध्यायावृत्तमानतामर्थ्यादेयर्थस्यादिति साध्यव्यापकतुंग्राह्यं॥

मफिर

॥३०॥

॥३०॥

तथा च साधनाया पकता तक्षा यै द्यावर्त्तमानं उपाधिः साध्य व्यापकता व्यापकवि र सा व्याप्य विवृ त्तिवि
 तिसा ध्य व्याप्य त यतीति । उपाधि गत व्याप्यतो पु जीवनात्तो प्राधिके हेतु र्याप्यता सिद्धो भवतीत्ये के । सा
 ध्य र हित स्व प क्ष स्यैव विवृ द्धित ता क तत्रे द त्त मानो हेतु र्याभि वा शी स्यादित्यपरे । तदेव कारेण व्य व
 हि द्यते ॥ यदो पाधि व्याप्य सा पक्ष सा ध्या । भाव सिधः तदेव परा नुमाने दृष्ट स्यादिति पश्चाद्वा
 विना दोषे वा पृष्ट विष्ट स्यादिति ॥ सा ध्या भावा विना भाव्य भाव त्वे स्या वस्य मुपजः च ता स थ म
 प्राप्ति पति सागे न दोषांत नो न्व षट् गौ रवं स्यात् ॥ विष म व्याप्ते व्याप्य ता सि ध्य नुप पत्ते श्येति ॥
 प्रतिज्ञा विरो धादेरु दाहर ण माह ॥ सर्व एते दृश्य ता नुमाने दृष्ट व्याः ॥ ॥ विवाद पदं मि
 थ्या दृश्य ता नुप दृश्य त मि थ्या । य था द्यु क्ति रजतं ॥ तथा चेद दृश्यं तस्मा ध्ये से तदनुमाने त
 तिज्ञा विरो धा दी क उदाहर णं ज्ञातव्य मि ते ॥ तत्क थ मि स थः प्रतिज्ञा याः प्रबल प्रमा ण विरो धं
 तावदुप पाद वति ॥ ॥ प्रस क्षागमादि सिर्जितः स्वय ताव ॥ ॥ स नुप घट इ सादि प्रस क्षे ण
 विभ्व स त मि थ्या द्यागमेन विवाद पदं त सं अ थ क्रि या का रितादि द्या नुमाने न च जगतः
 स तत्ता व धार णात् ॥ जग मि थ्येति प्रतिज्ञा प्रबल प्रमा ण विरु धा भवति ॥ हेतोः स्व रूपा धि
 मुप पादयति ॥ ॥ तत्त स क्षे दृश्य तस्य च मि थ्यता न ॥ ॥ य दृश्यं त मि थ्येति व्याप्ति म गौ क
 ता दृश्य तस्यै पि मि थ्या त म गौ का यै ॥ अन्य था दृश्य तस्य य भि चारा पा तात् ॥ अतो दृश्यं
 हेतोः मि थ्यता दृश्य त हेतु वादिनः स्व रूपा सि धि एव ॥ न मि थ्ये स स दु च्य ते ॥ येन हेतोः स

नि.

रूपासिद्धिः स्यात्किन्तामातिर्वचनीयमेव॥ अतोनिर्वचनीयदृश्यतस्य भावान् स्वरूपासिद्धिरे
 सत आह॥—॥ अ निर्वचनीयतस्य प्रतिवादिनोऽसिद्धतात्॥—॥ अ निर्वचनीयदृश्यतस्य हेतु
 त्वाकारे पि प्रतिवादिना स्वरूपासिद्धिर्भवति॥ प्रतिवादिना गेजमनिर्वचनीयदृश्यतस्य न नी
 कृतं दिति॥ यथाग्निमते साध्य मलिनतामलिनतादिविशेषानपहाय धूममात्रहेतुः स भाव
 वधारितानिर्वचनीयतादिविशेषदृश्यतमात्रं जगन्निष्ठात्वे हेतोः किन्तु स्यादिसत आह॥ अ
 निर्वचनीयतस्येति॥ इति स्यते वक्तुं धूमवत्तमात्रमग्निमते हेतुरिति मलिनधुमादौ वादिप्रति
 वादिनोर्धूमसंगतेः॥ न चैव प्रकृतं अ निर्वचनीयदृश्यतस्य प्रतिवादिनोऽसिद्धता न्यून
 गन नलिनमिधोनलिनत्वसामान्यं न त्रां गी कर्तुं शक्यत इति॥ दृश्यतं हेतोरेव्याप्तिरिति
 मुपपादयति॥ आसतोपि दृश्यतात्॥ सितता नो गी कृतस्यात नो विपक्षता तत्र दृश्यतत्वे
 तोर्वर्तमानता द्या तितो नो य सो भवतीति॥ एतेन व्यतिरेकदृष्टांता साधना व्याप्यतीत्यप
 पादितोऽशुक्तिरजतादिदृष्टांते साध्या ननु गममुपपादयति॥—॥ शुक्तिरजतादेरनिर्वचनीय
 ताभावात्॥ मिथ्यापदेनातिर्वचनीयतमभिमतं वादिनस्तच्च दृष्टांते शुक्तिरजतादौ न
 विद्यते॥ असदेवरजतं प्रसभादिति बाधकप्रसयेनासत्तावैव धारणात्॥ अतः शुक्तिरज
 तादिदृष्टांतः साध्यविकलो भवति॥ तत्र साधनाननुगमसोपपादयति॥—॥ अ निर्वचनीय
 दृश्यता भावात्॥—॥ अ निर्वचनीयं हि दृश्यतं साधनमेतत्तच्च तद्व्युक्तिरजतादेर्वर्तत

मन्ति

प्र. ल.

॥३१॥

स

य

इत्येताभावादिनिर्वाहः॥ इत्युक्त्यादेरेव दुष्प्रसङ्गो नरजः॥ दिकं इत्येते तमात्रं॥ तन्मते च निर्विनीयस्य दृ॥ १२० ज.
अपराभावादिनिर्वाहः॥ तेरेव दुष्प्रसङ्गो नरजः॥ ११
तिदृष्टातः साधुन विकलोपेक्षी भवति॥ अनिर्वचतया भिन्नतस्य दुक्तिरजतादौ नैदिकं यैद्युति
यत्तमं मीकं तस्यैव तस्य परबोदो याभ्युपगमात्॥ इति यस्याधिष्टानमुत्तरं च यथापरोक्षी
करणात्॥ अथवा यवधिन्तालाविद्योक्तं लोपतमासोपितये वावभासत इति तत्र क्रिया॥ प्राग्य
ष्टातविरोधविनिर्वाहानां न तत्र प्रतिज्ञायाः प्रबलप्रमाणविरोधस्य सम्यगिति साधनसंज्ञाविति
ता॥ अतस्तेन त्रुमेया तमुपपादयति॥ मानसिधत्वादिति सप्रतिसाधनता च॥ जगत्
समानसिधत्वाप्रभवावदिति अपि वक्तुं शक्यतात्॥ जगन्निमित्थेति प्रतिज्ञात् सप्रतिसाधनाभूत्
ति॥ च शब्देन मानसिधत्तमुपाधिस्तु यति॥ तद्धिमिध्यातव्यापकं दुक्तिरजतादौ दृष्टं
इत्येताव्यापकं च जगति दृष्टं विमानेष्टमानसिधत्ताभावात्॥ अतो जगतो व्यावर्तमान
प्रमानसिधत्तमिध्यातमपि व्यावर्तयतीति॥ यदुक्तं जगन्निमित्थेति प्रतिज्ञाप्रसङ्गादिवि
धेति तदअयुक्तमनुमानेन ह्येष्टकालीनवाध्यतसाध्यते॥ न च तदभावो न चरति
तु प्रसक्षमीष्ट॥ येन तद्विरोधो न मानस्य स्यात्॥ वर्तमानमात्रग्राहितास्य सक्षस्य न हि
भिन्नविषययोर्बाध्यबाधकभावोक्तिः॥ न हि भवसाम्यदस्यामताप्रसङ्गो न पाकतेतानं र
प्रमाणस्य बाधइत्याशंक्या परिहृतिः॥ जगत्सत्त्वग्राहिप्रसक्षस्य वर्तमानमात्रग
हिते अनुमानागमप्रामाण्यग्राहिणोपि प्रसक्षताविशेषादुत्तरक्षणे प्रामाण्यं तस्मै
स्वीतीति भेदादिवान्यामानेव प्रामाण्यं स्यात्॥ न योजगत्सत्त्वग्राहिप्रसक्षस्य वा ॥३१॥
तमान

मात्रविषयतमं गौकुपीसप्रवृत्त्याः॥ जगन्निध्यातुग्राहिणोनुमानस्यनेह नानासिद्धिचनेत्यामा
 मस्य प्रामाण्यं केन गृह्यते इति॥ न तावत्त्वेन स्वस्य प्रामाण्यविषयता ननु भवाद॥ नाप्यनुमाना
 धातरेष्वननुवन्धुपातवः॥ प्रसक्षेण चेत्तर्हि तस्यानुमाना मैग प्रामाण्यग्राहिणः प्रसक्ष
 स्यापि प्रसक्षतापि इषा द्वत्तेमानमात्रमहितं स्यात्॥ तथा च न तेनोत्तरक्षणेनुमानादि
 प्रामाण्यसिद्धिः॥ जगन्निध्यातानुमानदेरुत्तरक्षणे प्रामाण्यसिद्धौ च द्वासुपलेसि
 दिभेदवाक्यानां विश्वं सप्तमिसां विश्वस्य तवाक्यानां मानसिद्धताद्यनुमानानां चोत्तर
 क्षणे प्रामाण्यं स्वाद॥ परस्परविरुद्धयोरन्यतरम्यतरनिषेधस्यान्यतरविधितं
 तस्यैकतुल्यमादिति॥ न चोत्तरक्षणे अनुमानादिप्रामाण्यग्राहकं प्रसक्षांतरं
 भविष्यतीति वाच्यं॥ उक्तरीत्या तत्र प्रमाणाभावे स्य वक्तुं शक्यताद॥ ननु न सन् प्रसक्षं न स
 मानमात्रग्राही सच्यते॥ किंतु साक्षिण्येति विरुद्धेन॥ स्या॥ धीवैद्ये विग्रहातिअतस्तेनोत्तरक्षणे
 प्यनुमानागमप्रामाण्यस्य तोसात्रां क्यपमिहरति॥ न तस्य साक्षिसिद्धत्वे जगत्संस्तमपि
 साक्षिसिद्धिः॥ न पद्यनुमानादिप्रामाण्यस्य साक्षिसिद्धत्वं च मच्यते॥ हेतुतर्हि जगत्संस्तमपि
 साक्षिप्रसक्षसिद्धमेति ब्रूतः॥ तथा च साक्षिणो वर्तमानवृत्त्यहितं भावादनेनैष्यतां लीनव
 गद्वा नीधाभावे सिद्धिमेसंभावात्॥ प्रसक्षविरोधोऽनुमानस्य दुर्वारण्येति॥ अन्यस्तु
 हानप्रसक्षानुमानस्य विरोधः॥ प्रसक्षस्य तत्र तत्र शक्तिरजतादौ यत्तिवनादृश्यते॥

प्र. नं-
३२॥

मा इति सुन पिहं उत्तर दिव सइसुत्तं। तथा हिणय दिप्रसक्तं नत्तमानमात्रं ॥ ११ ॥

[illegible]

सोसदोषतस्यादः॥ आभावभावेभावतियुमातु॥ मानसिधुताद्यनुभानसदोषमित्यवसा
 वानुपपत्तौ दोषमोहा॥ नांसदोषानुमावतिदोषतः॥ ॥ ॥ सदोषानुमायासदोषतेनाप्यपग
 ताया अनुमानाया॥ न केवलं प्रसक्तस्या विश्वासनेयतामोक्तौ आगमाथोद्यवध्या
 किंतु सर्वव्यवस्थानां प्रसक्तमूलत्वेन न कापि व्यवस्था सिध्यतीति सर्वव्यवहारो धेदस
 दिसाहा॥ ॥ इत्यवध्या॥ ॥ ॥ उत्कृष्टप्रकारस्त्वनाथ इति शब्दः॥ यदुक्तं हेतुस्वरूपासिद्धि
 र्नासिरिति हेतुविरोध इति॥ तदयुक्तं॥ अश्रयासिद्धि साध्यासिद्धिर्वाधिकरणासिद्धि
 नामपि हेतुविरोधतादिस त आह॥ ॥ अश्रयासाध्यवाधिकरणासिद्धयो न दूषणं॥ ॥
 अश्रयासिद्धिर्वाधिकरणासिद्धी च दर्शिते तत्र प्राकृसाध्यधर्मस्याप्रसिद्धिः साध्यासिद्धिः॥
 यथोदभूतः शिविवाद्योल्लेखिताभूतादिति॥ कतो न दूषणमित्यत आह॥ ॥ अतिप्र
 संगभावात्॥ ॥ अश्रयासिद्धादीनां अदूषणतां गीकारेऽनिष्टप्रसंगाभावात् न दूषणं॥
 अतिप्रसंगाभावेकमुदूषणं त्वनिस त आह॥ ॥ अतिप्रसंगेन हि दोषलोके लये॥ ॥ यदे
 यस्य दोषो तानगीकोरेऽतिष्टप्रसंगः तस्य दोषतः॥ यथास्वरूपासिद्धेरदोषते ह
 दादेरीति मत्तमसंगेन दोषतः॥ यस्य तो दोषतानं गीकारे अतिष्टप्रसंगतस्याद
 षतं यथाव्याप्तेरदोषतानं गीकारे साध्यसिद्धिप्रसंगेनादोषतः॥ एव दोषतादेरति

मामल

८५ प्रयोजका व्याप्तिरस्य श्रयसाध्य सिधनयोरस्येव ॥४८॥

॥३३॥

दि-ज

॥३३॥

प्रसंगाधीनता दत्ततदभावाद्भावाद्योषत्वात् अत्रादोषतोक्तिर्दृष्टांततयोपपुञ्जते ॥ अत्रिप्रसंग
 दाद्वेन भावाभावात्पुनर्लक्ष्यान्वयव्यतिरेकात्किञ्चित्तिवी ॥ इतोपि नाश्रयसाध्यादेर्दोषत
 साहा ॥ ॥ व्याप्तिरेवहप्रयोजका ॥ ॥ साध्यसिधौ साधनस्य व्याप्तिरेव प्रयोजका भवतुंदाश्रयत्वं
 साध्यप्रसिद्धिः साध्यसाधनयोरेकाधिकरणत्वं वा ॥ व्यतिरेकाभावात् ॥ न हि ससाध्यासौ दोष
 त्वासंकीर्णोऽश्रयसिध्यादिना साध्यासिद्धिः दृष्टेति ॥ उपलक्षणमेतत् ॥ विवक्षितं ध्वले सि
 धिश्चेति जातव्यं ॥ हेतुस्वरूपा सिधिरित्युक्तं ॥ एवकारस्तु सदश्रयतादिव्यावर्तकं व्याप्तिमस
 धनं हि विवक्षितं ध्वले विद्यमानं विवक्षितं ध्वले साध्यं प्रयोजयति ॥ विमतो व्याप्तिरेव प्रयो
 को सत आह ॥ ॥ अस्यपि व्याप्तिरस्येव ॥ ॥ न ध्यासुतो न वृत्ताश्चेत्तन्नादिसादो दद
 ताव ॥ अतो न साध्यसिद्धिर्दूषणमिति ॥ तथा सस्यपि साध्यसाधनयोरेकाधिकरणत्वे प्रये
 षिका व्याप्तिरस्येव ॥ चंद्रोदयेदेदिना ससुद्रव ध्यायनुमानदर्शनात् ॥ ततो न व्यधिकरणा
 सिरपि न दूषणमिति ॥ असदाश्रयस्य हेतोर्विप्लानगीकोरे बाधकमाह ॥ ॥ असदाश्र
 यस्य साधे कर्तुं न सपि व्याप्तिं विना कथं विवर्ष्यते ॥ ॥ असदाश्रयस्य साधकत्वं नेति व
 वृत्तं नत्र किंचिप्रमत्तमाचष्टेन वा ॥ न हि तीयः ॥ ॥ प्रमाणविनश्यसिधेरभावात् ॥ अ
 धिनता प्रसक्तमागमोच्चातत्रास्ति ॥ अतो नुमानमेव वाच्यं ॥ तस्मिन् सत्तदाश्रय

व

८५ एवमस्यपि साध्यस्य प्रसिद्धत्वे प्रयोजिका व्याप्तिरस्येव ॥ अत्रि वृत्तं साधकं प्र

स
 अतो न साध्या
 साध्यसिद्धिः
 साधनस्य व्याप्तिरेव प्रयोजका भवतुंदाश्रयत्वं
 साध्यप्रसिद्धिः साध्यसाधनयोरेकाधिकरणत्वं वा ॥ व्यतिरेकाभावात् ॥ न हि ससाध्यासौ दोष
 त्वासंकीर्णोऽश्रयसिध्यादिना साध्यासिद्धिः दृष्टेति ॥ उपलक्षणमेतत् ॥ विवक्षितं ध्वले सि
 धिश्चेति जातव्यं ॥ हेतुस्वरूपा सिधिरित्युक्तं ॥ एवकारस्तु सदश्रयतादिव्यावर्तकं व्याप्तिमस
 धनं हि विवक्षितं ध्वले विद्यमानं विवक्षितं ध्वले साध्यं प्रयोजयति ॥ विमतो व्याप्तिरेव प्रयो
 को सत आह ॥ ॥ अस्यपि व्याप्तिरस्येव ॥ ॥ न ध्यासुतो न वृत्ताश्चेत्तन्नादिसादो दद
 ताव ॥ अतो न साध्यसिद्धिर्दूषणमिति ॥ तथा सस्यपि साध्यसाधनयोरेकाधिकरणत्वे प्रये
 षिका व्याप्तिरस्येव ॥ चंद्रोदयेदेदिना ससुद्रव ध्यायनुमानदर्शनात् ॥ ततो न व्यधिकरणा
 सिरपि न दूषणमिति ॥ असदाश्रयस्य हेतोर्विप्लानगीकोरे बाधकमाह ॥ ॥ असदाश्र
 यस्य साधे कर्तुं न सपि व्याप्तिं विना कथं विवर्ष्यते ॥ ॥ असदाश्रयस्य साधकत्वं नेति व
 वृत्तं नत्र किंचिप्रमत्तमाचष्टेन वा ॥ न हि तीयः ॥ ॥ प्रमाणविनश्यसिधेरभावात् ॥ अ
 धिनता प्रसक्तमागमोच्चातत्रास्ति ॥ अतो नुमानमेव वाच्यं ॥ तस्मिन् सत्तदाश्रय

तस्य

हेतुनापधीकृत्य प्रवर्तते॥ उभयथाऽसदाश्रयस्यादे॥ सतोऽसधुर्मता न जीकारात्॥ तत्रैष्टय्यं प्र
न्यासितं स्ति नवेति॥ नाद्यः॥ सर्वत्रापि तत्संगात्॥ दितियेऽसदाश्रयस्य साधकत्वं
नेति निवाहो न स्यात्॥ अत्रापि साधनबोधना नागतादिति॥ न च सतोर्निधौ कतेन स
ध्यसाधनात् अवलानुपपत्तेरुपमसदाश्रयो हेतुः साधकस्यादित्यत्र आह॥ ॥ असदाश्र
यस्येति॥ ॥ अत्र न्यासित इतोः साध्यसाधनधुर्मयोः अश्रयतमुपलक्ष्यते प्रागपि
हेतुसमुच्चये॥ अत्रोक्तद्विषयव्यावहारोक्तं ननु पत्तिः समुच्चिनोति॥ अन्यसमस्तं॥ इतो न
धुर्मकतेनासतः साध्यसाधनश्रयताभावो वाच्य इत्याह॥ ॥ असदाश्रयता विधिसादि
विदोषात् संप्रभवेकथमव्याप्तिः॥ ॥ असदाश्रयसाधनसाधकप्रतिबद्धता अस
तः साधनव्यावृत्तकतया तद्विशेषणमंगीकृतमेव॥ अथातथावक्तुमेवात्रावृत्तान्
एव न सतो विदोषात् लक्षणधर्मसंप्रभवेकथसाध्यसाधनधुर्मश्रयसाधनसंप्रभवे विदो
षत्वेनाभावादिति॥ एवमसदाश्रयत्वमाश्रयसिद्धिदिति मतं निराकृतं॥ येषु न न भाव
स्य निधुर्मकतात्तदाश्रयत्वमाश्रयसिद्धिदृष्टव्यं तत्रैव तत्रैव निरासायाह॥ ॥ ननु
सताभावोपि सर्वधर्मज्ञहितः॥ ॥ किमु प्रागभावादिः सामागिकप्रयोगिक उक्तिदो
षः॥ कुतो न सत आह॥ ॥ प्रमेयत्वाद्यनुसंवादात्॥ ॥ अनुभूयते हि प्रमेयत्वमिति

यथाद्वयोऽङ्गताभावेऽपि धर्माः॥ कथं न्यथा तस्य संवर्धनं नास्ति सादिजानीयात्॥ त्वथ बडिष्य
प्रत्यपदिशेत्॥ अनुपदिशेत् कथं न्यथा तस्य संवर्धनं नास्ति सादिजानीयात्॥ त्वथ बडिष्य
साधयति॥ परिशेषार्थापत्तिप्रामाण्याभ्युपगमाच्च॥॥॥ परिशेषार्थापत्तिप्रामाण्याभ्युपगमाच्च॥॥॥
रक्षितं तत् साध्यं प्रसिद्धं पिष्टं ते अतो न कुत्रापि साध्योऽपि पिष्टं दृष्टव्यं॥ इति पित
प्रसिद्धं साध्यं साधकत्वमिहाह॥॥॥ विमते सकृत् कृमिसत्रसंज्ञितं स्य पक्षधर्मता ब
लेन सिध्यतीति कारात्॥॥॥ परिशेषार्थापत्तिप्रामाण्याभ्युपगमाच्च॥॥॥
ध्वने संज्ञितं सिद्धिर्गोचर्यते॥ यद्यपि कार्यं सकृत् कृत्वा तत्राव्याप्तं तथापि भूध
सादिपधर्मतात्वेन सर्वज्ञमेव कर्तारिङ्गमपत्ति॥ उपादानादिविषयज्ञानवत् एव कर्तृत्वा
त्॥ न च संज्ञितं प्रसिद्धं॥ अतस्तद्वत् कुत्रापि प्रसिद्धं साध्यं दृष्टव्यमिति॥ अनेनैव
धिकरणत्वेऽपि साधकत्वं चोपपादितं भवति॥ परिशेषार्थापत्तिप्रामाण्याभ्युपगमाच्च॥॥॥
संज्ञितं सिध्यतीति कारात् कुत्रापि साध्यं साध्योऽपि अधिकरणत्वं दृष्टव्यमिति॥ न च प्रसि
धसाध्योऽपि परिशेषार्थापत्तिप्रामाण्याभ्युपगमाच्च॥॥॥ परिशेषार्थापत्तिप्रामाण्याभ्युपगमाच्च॥॥॥
स्यानुमानस्य साधकत्वेऽस्य त आह॥॥॥ परिशेषार्थापत्तिप्रामाण्याभ्युपगमाच्च॥॥॥
साध्यं न्यपरिशेषार्थापत्तिप्रामाण्याभ्युपगमाच्च॥॥॥ परिशेषार्थापत्तिप्रामाण्याभ्युपगमाच्च॥॥॥
यनति भिन्ना र्थतात्॥ तदुक्तं इत्यत आह॥॥॥ उपपत्तिमात्रतात्॥ इति उपपत्तिमात्रतात्॥
पपत्तिमात्रतात्॥ परिशेषार्थापत्तिप्रामाण्याभ्युपगमाच्च॥॥॥ परिशेषार्थापत्तिप्रामाण्याभ्युपगमाच्च॥॥॥

मे

न

अ

॥॥३॥ उपपत्तेश्च व्याख्येयैश्चासदर्थयोगैकार्यैः सह मात्रेण भेदः ॥॥॥ अन्यथानुपपत्तिर्हि केन चिद्विना कस्य
 विदमतीति वः ॥ असंभवं न तावदनुपपत्तिः ॥ बहिर्भावादिना गृहाभावादेव जन्यता ॥ अतो न वस्तु
 नामैव संभवं इति वाच्यं ॥ तस्य च व्याख्येयैश्चासदर्थयोगैकार्यैः केन चिद्विना कस्यचिदेतदवस्थानं हि
 तयो व्याप्तिविना नोपपद्यते ॥ व्याख्येयैश्चासदर्थयोगैकार्यैः केन चिद्विना कस्यचिदेतदवस्थानं हि
 नुमानान्नानां कार्थे धर्मोपपत्त्यर्थानुपपत्तिगम्यन्तानुमानस्यात् ॥ अतो दुर्दशानाभ्यां सवि
 शेषविज्ञाने भिन्नाः ह्येतावता नुमाना योपपत्तिर्न दोषादिभिर्न जीकार्येति ॥ प्रसंगादपमानस्या
 पि अनुमानं प्रागुक्तं साधयितुमाह ॥॥३॥ उपमानस्यापि ॥॥॥ अपि पदेन ग्राह्यमात्रेण नुमानादु
 दृशसंनिरूप्यते कतदुक्तं अहं ॥॥॥ व्यापितुं पत्ताद ॥॥॥ व्यापिसापेक्षमर्थयोगमकं हि अनुमानं ॥३॥
 उपमानस्यापि व्यापिसापेक्षत्वात् ननु मानादुदः ॥ कथमुपमानस्यापि निमित्तत्वामुपपादयति ॥॥॥
 न हि स्वदृशो नासदृशं किंचिदृष्टं ॥ यो हि यद्ग्राह्यं सादृश्यप्रतियोगि स तेन सदृश इति व्यापिरूपमा
 नं विवक्षिता ॥ न हि यद्येन सदृशं तत्रेता सदृशं किंचिदृष्टं ॥ येनेयं व्याप्तिरनुपपत्त्यापि निमित्तमा
 नोपमानस्यापि निरूपयति ॥॥॥ तेषां पदोक्तं भवेति ॥ नित्यापि कोपमानेपि योगोत्पत्तिगोसदृशोऽसौ गव
 शं वा व्याख्यादयोदृशसादिनूपेण व्यापिरूपपादनीया ॥ अत्रावप्रमाणास्यापि अनुमाना
 तर्भाविमुपपादयति ॥॥॥ योग्यानुपपत्त्यर्थं लिङ्गत्वं ॥॥॥ भावानुपपत्तिर्हि प्रमाणां मंगोपपत्ति
 यते सापेक्षं लिङ्गमेव न तु पृथक्प्रमाणं ॥ कुतः न ह्यनुपपत्तिर्हि भावः ॥ रभावः ॥ त्रमं भावग
 मकं मंगो क्रियते किं तु पक्षे योग्यास्यनुपपत्त्यर्थः ॥ तथापि कुतो नानुमानं तस्मिन् तत्र

न

013417

आमि

५

हा॥॥अविरोधात्॥॥अनुपलक्षिमभावं गौकुर्वता बोध्यस्यानुपलक्षितिकस्म
द्व्यते॥अनुपलक्षिमभावं न्यभिचारादिति चेदुत किं योग्यानुपलक्षितभावं
न्यभिचारात्॥बाह्विति चेदहं तन्महि सापेक्षार्थं गमयतीत्यंगौकुर्वतात्॥तथा च
सिद्धमानादविरोधादनुमानमेवेति॥किंचानुपलक्ष्यभावं न कत्वभावात्तदविरो
धानुपलक्ष्यतरापेक्षेयनवस्थास्यादिसाह॥॥अविरोधात्॥अस्मादनेन प्रव
दमाक्षेपसिद्धतादिसदोषः॥न च वाच्यमनुलेपध्वरजातवार्थबोधयति इति॥त
पासतनुपलक्षिताविरोधात्तदुपस्थापितो धयेदिसाह॥॥अविरोधात्॥न च चक्ष
रादिवेदप्रपत्तिः॥तस्य द्वयसंयोगादिविरोधापेक्षतात्॥अनुपलक्ष्येस्तदभावा
दिसाह॥अविरोधादिति॥त्रिविधोनुमानविरोधइ सादितोक्तस्योपयोगमाह॥
॥॥उक्तदोषेषु वा रोधात्नुमानादोषागमंतर्भावः॥॥ये प्रतिज्ञाविरोधोपादोषा
उक्तास्तेष्वनुमानदोषाणाहेतुभावात्तदोषागमंतर्भावः॥अतो नोक्तदोषातिरेक
इति॥तत्र प्रबलप्रमाणविरोधः कालातीतः॥समबलनहेतुंतरेण विरोधः सं
हतो व्याप्यतामिहः॥सुखतिपक्षसुखं॥तेनैव हेतुना च प्रकरणासमः॥॥

凡. 一

13411

५

सिद्धिः सन्तुपासिद्धिः॥ यथैविसोषणासिद्ध्यादेराधिक्येन भविः॥ न्यायतासिद्ध्याविशुद्धा नैकां
 मानः॥ यवसायता नाम व्याप्तिः॥ आद्यस्य साध्यसंबन्धाभावात्॥ उत्तरयोस्तु विपक्षवृत्ति
 विनासाध्यव्यभिचारात्॥ अनध्यवसितस्यापि पक्षएववत्तमानविनव्याप्तेरग्रहणात्॥ स्य
 तिरेकव्याप्तिस्तत्र गृह्यते मितिरेव सपक्षविपक्षाभावसपक्षमात्रभावतदयोगात्॥
 सपक्षविपक्षभावैवान्वयेव प्रथमप्राप्ततेन सपक्षे तदपक्षो व्याप्तिरभ्यपत्तिः॥
 सपक्षे कदेनाह सत्यव्यतिरेकिवदस्य व्याप्तिः किं नष्टं गृह्यते इति चेत्॥ सपक्षे कदेना
 यत्स्यात् किं नष्टं व्याप्तिरेव नास्ति उत सपक्षे कदेनाह तिवदति व्याप्तिरिति सदेहा न स्वयं
 नात्॥ यतिरेकतो वैकांतिक एवानध्यवसित इत्येकं॥ तदस्य सपक्षविपक्षरहितेतद
 योगात्॥ असिद्धविरुध्पारपितप्रसंगाच्च॥ दृष्टविरुधा नाम तर्भावादोहरया
 भासानामर्तभावः॥ अश्रयहीनतत्त्ववददृष्टव्यो॥ अव्याप्यभिधानं नूनं॥ विपरीत
 व्याप्यभिधानमसंगतौ॥ तर्कपराहतिरसिद्धौ॥ तथापि साध्यविषयत्वं हेतौ नोक्तं तत्र
 स्तोमतात्पर्यं॥ निविद्धिषोऽसिद्धिः॥ अपर्वतो गतिमान गतिमत्तादितिसाध्यामिद्धिष्टो
 पुरसिद्धएवावर्तवति॥ साध्यमेव ह्यत्र हेतुः॥ न हि साध्यं सिद्धव्याहतिरेवं॥ न च वाच्यं
 साध्यविशिष्टोऽप्यासौ विना तर्भवति॥ व्याप्तिरुभयधर्मैरेव न स्वैरेव स्वस्य व्याप्ययोगा
 त्॥ दि॥ विवक्षितं ह्येव हेतुगदशेना न तर्हि व्याप्तिः स्मृतिरस्यात्॥ तत्र साध्यभूत

विंग स्याददं शनेतेनैवा नुमानदोषसिधौ व्याप्तिचित्तात्पर्यं नुदयात् ॥ आश्रायसिधिः ॥ ३६ ॥
 रद्वेषणमिदं ॥ सा सन्नेत्रापि धर्मभावादिमिति नैवाप्येवमपि ॥ अस्यपि व्याप्तिर
 मती तादि ॥ तेहि सिधु साधनं देवांतरमस्तीति आह ॥ ॥ ॥ सिधु साधनं योगतः ॥ ॥ ॥
 बुभुसितसाधनस्यैव संगतता सिधु साधनं एव प्रमाणं तदा भासस्वरूपवित्तपुसा
 केवैक्षणाद्यैकरणा यवाद्यं नोक्त लक्षणानि निराकुर्वन् भाट्टा नालक्षणतावलि
 सावष्टे ॥ ॥ न प्रमासाधनं प्रमाणं ॥ ॥ प्रमेयगतज्ञातता परंपर्यायप्रकट्यं प्रमेहं च ॥
 तसाध्यागप्रमाया ॥ अत्र प्रमागृह्यं कुदादिव्यवृत्त्यर्थं ॥ साधनगृह्यं प्रमाया
 मस्ति व्याप्तिप्रसक्षादावलि सै भवचर्यवधि न त्ति ॥ न च द्वियसूनि कषादावव्याप्तिः
 ज्ञानस्वैकमुच्यतः प्रामाण्यात् ॥ न च भ्रमादानं निव्याप्तिः ॥ अथातु सादिष्टो ज्ञातत
 शोते निशेषस्यैव प्रमातात् ॥ तेन भ्रमादिनोचतदा ज्ञानतात् ॥ इदमि साकारुणज
 जनेपितत्र प्रामाण्याभ्युपगमात् ॥ ज्ञाते पुनर्ज्ञाते तानुदयेन तस्मै तावति व्याप्तिः सा
 धनगृह्येनैव न प्रमात्रादिव्यवृत्त्यर्थं ॥ तदेतल्लक्षणं लोपपद्यते ॥ कुत इमं न अ
 हा ॥ ॥ ज्ञानव्यतिरिक्त प्रमाया प्रमाभावात् ॥ ॥ प्रमेयाभ्रयायाः प्रमाया एव भावे
 नोसंते विलादिदं लक्षणमुच्यते ॥ नति प्रमेविष्ट प्रमायां प्रमाया मस्ति ॥ ज्ञातो म

प्रमाप्येप्रमाणशयाप्यतां धर्मं अंगीकृते विन्यासित आह ॥ १ ॥ स्वप्रशामांगीकारे तत्र
 व्यासः ॥ १ ॥ स्वप्रशामस्वतः पञ्चतसापि ज्ञाने प्रमाणं गीकृते तस्य सम्यगनुभवसाधनत्वा
 भावात् तत्राभासुरयुक्तमेतलक्षणमिति ॥ यथा धर्मस्मृतिश्च प्रागादिद्रष्टेन संगृहीता तत्र स्मृ
 तिर्न प्रमाप्यमिति न वाच्यं ॥ साधितत्वात् ॥ तदनंगीकारे बाधकं चाह ॥ १ ॥ स्मृतेश्च प्रागादिषु
 नंगीकारे अत्र भूतमेवेत्यत्र प्रमाणाभावात् ॥ १ ॥ यदि स्मृतिर्न प्रमाणा तर्हि अनुभूतमुप
 माणिकं स्यात् ॥ अनुभूतमेवेत्यत्र स्मृतिर्विना प्रमाणाभावात् ॥ सत्यं ॥ स्मृतेरेवानुभूत
 प्रमाणं किञ्च न लिङ्गत्वेनैव ॥ पृष्ठतरोत्यनुभवः संस्कारजनयति ॥ सन्सदृशो दृश
 नादिना रसदृष्टः स्मृतिरिति संस्कारजन्या स्मृतिः संस्कारे लिङ्गं ॥ सच पूर्वानुभवभवि
 यति ॥ तानुभूतस्या प्रमाणि कर्तव्यापि लक्षणस्याप्याप्तिः स्मृतेरपि सम्यगनुभवस
 धनत्वादित्यत आह ॥ १ ॥ लिङ्गत्वेन प्रामाण्यकल्पना गौरवं ॥ १ ॥ यदि स्मृते लिङ्गत्वेन प्रा
 माण्यं कल्पते ॥ तर्हि कल्पना गौरवं स्यात् ॥ साक्षादर्थ एव प्रामाण्यसंभवे पि स्मृतिः
 संस्कारे लिङ्गत्वेन तस्यानुभवस्य स्यात् प्रामाणि कल्पने कस्य कल्पना तद्वत् ॥ दोषात्
 दृष्टं चाह ॥ १ ॥ दृष्टान्तिश्च ॥ १ ॥ यदि स्मृते लिङ्गत्वे प्रामाण्यं तर्हि पृथक् प्रमाणं तया दृष्टं न
 पि प्रमाणादेर्लिङ्गत्वेनैव स्यात् ॥ तत्रापि प्रमाणादिना कर्माकारकस्याप्यनुमानसंभवं
 त्वात् ॥ अतः प्रमाणादिवत् स्मृतेरपि साक्षात्प्रामाण्यात् तत्राप्यप्यनुमानसंभवं न

म मा ल

॥३९॥

लक्षणमुपपन्नमिति॥ इदमुपलक्षणमयुक्तं॥ दिविधुएव हि प्रत्ययः॥ स्मृतिरनुभवश्चेति ॥३९॥
न चाप्यनुभवः सर्वोपि प्रमाणमव॥ स्मृतिरित्यपि प्रमाणतया यथावस्थितविशेषणस्य कृतमव
दितमवति॥ न स्मृतिप्रमाणदेविधागात्रकत्वात्तेमिथ्याज्ञानादेर्निनासादनुभवविरोधः॥ ॥॥
स्मृतिः प्रमाणं चेति प्रत्ययैरेविधुमात्रकलपनं न युज्यते॥ तथा सति विपर्ययस्य व्यापकत्वात्
प्रसंगात्तनेतथास्मृतिरित्येव विपर्ययादेरनुभवसिद्धिर्न तद्विरोधादिति॥ विपर्ययादि वि
षयोऽनुभव एव नास्ति किंतु व्यवहारमात्रमित्यत आह॥ न तदनुभवाभावेऽप्यनुभवः स्मृति
श्रुतास्तीत्युक्ते किमुत्तरं॥ ॥ यदि विपर्ययादिविषयोऽनुभवः स्वयंप्रकाशमात्रेण नास्तीत्य
तत्तद्विपर्ययपरात्परात्तदनुभवमात्रं स्मृतिमात्रं न स्यात्॥ अविशेषात्तद्विषयाविपर्ययोऽप्य
न गौकारे इव पातयते॥ यदि तु क्ति कायामिदं रजतमिहादि रूपो विपर्ययाद्यनुभवो नास्ति
किंतु पुरा रजतं ननु भवे सति रजतं स्मृतौ च तयोः स्वरूपतो विषयतश्च विवेकाग्रहादेर्न द
रजतमिति यादिव्यवहार इत्युच्यते॥ तद्विपर्ययस्य ननु भवो न रजतं स्मृति श्रुतास्तीति
मदामः॥ ज्ञानपूर्वकता व्यवहारस्य कथं तदभावेऽप्यस्मृतिरिति चेत्॥ तत्तद्विपर्ययस्य
न पूर्वकत्वेऽपि विपर्ययव्यवहारस्य कथं तदभावेऽपि तद्विपर्ययात्॥ स्मृतिरनुभवयोः अग्र
हीतं विवेकत्वेन चेद्विपर्ययाज्ञानसादृश्यात् व्यवहार इति चेत्॥ तद्विपर्ययादेर्न विवेक
विशिष्टज्ञानसादृश्यात् तदभावेऽप्यप्यपानात्॥ तस्माद्विपर्ययादेर्न विवेक

इतिहासपुरोसेतिपुरावृत्तौक्तिरेतिहासं॥तद्यथार्थमागमएवांतरभवति॥ऐतियुमि
संशेषागमोपलक्षणे॥स्मृतिपदेनाडोषदेवलप्रमाणस्यातथाचकवतुमेव॥
अनुप्रमाणप्रसादिभेदेनप्रिविधमितिचतुष्टयमितिसुक्तंभवति॥नेप्यापिक
लक्षणेनिराकरोति॥तवसम्यगनुभवसाधनप्रमाणं॥सम्यगुह्योसंज्ञयनि
पर्ययपक्षार्थमनु॥भवइतिकुठाराभेदेनिरासः॥ज्ञानगुह्योस्मृतीप्रस
गादनुत्तवंगुह्यं॥साधनगतेनपुलादेदोपनाथं॥प्रमादप्रमेयवधेदा
र्थचेति॥एतदपिलक्षणेनोपपद्यते॥कस्मादिसतआह॥॥इध्वरज्ञानायावया
सि॥॥नेप्यापिकैःसुलवीभ्रमस्यापिप्रामाण्यमंगीकृतमतेस्तस्मिन्नीभ्रमे
तद्वान्स्मदादिज्ञानेवाव्यासतादिदमलक्षणां॥नहिईध्वरादेःसुम्यन
भवसाधनत्वमस्ति॥इध्वराविकृतप्रमाखलक्षणमतदित्यंगीकारेभित्तु
नादावतिव्याप्तिपरिहारेयवेतिज्ञापमायस्वनृषणातद्वानगुह्यं॥ज्ञानम
प्रमाणं॥वितुतसुलनेव॥अतःकथंतत्रान्यासिदृष्यमितिअतआह॥॥अ
प्रामाण्यप्रमाणाभावाच्च॥॥ज्ञानसंतिदोषः॥चइष्टेनस्मृतिःप्रसक्ष

प्रमा -

॥३८॥

ए

टि० अ०

प्रमाणमिति प्रमाणविरोधं समुच्चिनोति। साक्षिज्ञाने प्रमाणं वक्तुं तस्य प्रामाण्यम् ॥ ३८ ॥
न गौकारेण प्रमाणं तादृशं ॥ १ ॥ प्रमाण्यज्ञाने च ॥ २ ॥ प्रमाभावादिति च द्रष्टव्यं न तु
रूप्यते तादर्थ्यसमता ॥ साक्षिणा प्रामाण्यं सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यं प्रामा
ण्यं स्यात् ॥ प्रामाण्यज्ञानार्थं प्रमाणांतराभावात् ॥ प्रामाण्यज्ञानार्थं म
पि संम्यग्गनुभवसाधनमेव किंचिदगोचरं भवेत् ॥ अतो न तस्या प्रामाणिकत्वा
पात इत्युक्तं ॥ ३ ॥ अवाग्यगौकारेण न व स्थिते ॥ ४ ॥ यदि प्रामाण्यज्ञाप
नार्थं संम्यग्गनुभवसाधनं प्रमाणं भवेत् ॥ तर्हि तस्या प्रामाण्यं प्रामा
णिकं स्यात् ॥ तत्पक्षे न स्यात् ॥ आद्ये किं स्वतंत्रं प्रमाणं न सिद्धं प्रमाणां
वैषम्यं ॥ न ॥ अन्यत्रापि तत्संगतं ॥ द्वितीये तस्यापि प्रामाण्यं प्रमाणांत
रेण ॥ घमि स न व स्थितं स्यात् ॥ तस्मात् साक्षिज्ञानेनैव सर्वप्रमा
णां प्रामाण्यं जायत इत्यगौकारं ॥ तस्य च स्वप्रकाशत्वेन स्वप्रामाण्यं वि
षयसाक्षात्तत्वं ॥ मम जीवो मीमांसनः स्वप्रकाश इति ॥ साक्षि
णश्चात्मसाक्षि ॥ एव स्वप्रकाशमज्ञानं स्वतंत्रं स्वतंत्रं साक्षिज्ञानं न स्यात्

यदः प्रकटो घट इति प्रमेयधर्मतया प्रमाप्रक्षेपे नैवानुभूयत इति स तउक्तं ज्ञानव्यतिरिक्तैति ॥
ज्ञातो घट इत्यादौ ज्ञानमेव हि प्रमेयविशेषणतया दृश्यते न तु तदो न्यप्रमेति ॥ न चाल्म धर्म
स्य ज्ञानस्य प्रमेयविशेषणतानुपपत्तिः ॥ रघुघट इत्यादौ व पितदभावापाताद ॥ विषय
विषयिभावात्तौ पपत्तिरिति चेत् ॥ समं प्रकृतेषु ॥ न च नान्यं ज्ञातता भावे ज्ञाने स्वाति
यमि प्रमेवायुक्तः यदा नारं यदि ज्ञातं तजत तद्विषयमिति बोधानामेव शोभत इति ॥
तथा सौम्यो धर्माभावे विषयनिर्णयमाभावाप्रसंगात् ॥ करणाविषयतया त्रौ पपत्ति
चेत्तु ल्यो अन्यथा ने नैवात्रैव ज्ञातत जायत इति त्रियमोनस्यादिति ॥ अन्यस्याह
प्रमासाधनं जलमेव लक्षणं ॥ प्रमाचन प्राक् कथं किं तार्थस्य यथार्थज्ञानं ॥ अत्र
नोक्तदोष इत्यत आह ॥ न चाज्ञात परिधि त्रिरेव प्रमेयप्रमाणां ॥ परिधितिरिति
पथार्थज्ञाने मूच्यते ॥ न ज्ञाते तिस्रस्तिसाधनव्युदासार्थः ॥ य पार्थ गेट उपात्रे मा
दिसाधनव्युदासार्थः ॥ अस्तु नानुज्ञात परिधि त्रि प्रमा तसा धन प्रमाणां तथा
पिन लक्षणमतद्युक्तं ॥ ज्ञात परिधि त्रिरेव प्रमा त्रि न तसा धन रूप प्रमा फल न तत्र
व्याप्तिः ॥ न हि ज्ञात परिधि सादेरपि मा तादौ प्रमाणा मस्ति ॥ ज्ञातमु द्विधिया दौ
प्रमा तादौ सादे रभिततया दिस त आहा ॥ पथार्थमेव प्रमा व्यनित्यं गौकाराद ॥

ल०

॥३८॥

टि-ज-

॥३७॥

स्मृसादेः प्रमाणादिषु संगोनातिष्ठः ॥ यथा रथे वपामाण्यमंगीकुर्वन्तिः स्मृसादिभ्यः
प्रमाणादेरंगोनातिष्ठति ॥ प्रमाणाणां लक्षणानिराकरोति ॥ नवानुभूतिरेव
प्रमाणा ॥ स्मृतिरित्येतावन्नुभूतिः ॥ स्मृतिस्तस्मात्प्रजज्ञाना ॥ नवानुभूतिरेव
सर्वेति स्मृतिः ॥ स्मृतिस्तस्मात्प्रजज्ञाना ॥ नवानुभूतिरेव
मातः ॥ व्यवहारस्तु महान् स्मृतिर्योग्येण योनेर्वावा स्वरूपतो विषयज्ञानेति
वैकायेहणं मात्रेण भवतीति ॥ एतदपि लक्षणं न युक्तं ॥ कुत इत्यत आह ॥ न ॥
स्मृसादवच्छेदः ॥ आदिपदेन वेदाद्यनुप्रमाणसंग्रहः ॥ स्मृसादेः सति प्रामा
ण्ये भवेदवच्छेदोऽपः ॥ तदेव कुत इत्यत आह ॥ नवेदानुमानादिप्रामाण्यप्रामा
ण्य ॥ तत्राह प्रदेन स्मृसादिग्रहणं ॥ प्रसिद्धिलोकि न स्मृतिरिति सागमि
लायाथाध्यतु सिधाच ॥ श्रीतैनास्तीसाहा ॥ स्मृतिप्रसक्षमातीत्य
नुमानं च नुष्टव ॥ प्रमाणा मिति विज्ञेयं धर्माद्यर्थे भूषणैरिति श्रुतेऽपि ॥
तन्निर्देशातिव्यक्तं ॥ वेतालोक्येन तन्मिव यावता स्मृसादिप्रामाण्यं नि
ध्यर्थमुदाहृतं ॥ प्रुता वैति त्वंचतुप्रमाणमापतितमित्यत आह ॥ न ॥ एत
त्प्रमाणमंगभेदः ॥

स
न
स्व

रस्य सदा वादयथा र्थोपलक्षणा मिति॥ ननु विपर्ययाद्यनुसवाभावेऽनुभावः स्यात्
अनस्य दिसंयुक्तं॥ अपरिधातुप्रमाणवाचा सिद्धिदोषादिति चेत्॥ नातवस्त्वद
या नुष्ठांसाव॥ तथापि कुतो नोपसिधातुदिसंयुक्तं॥ ननु सिद्धेः साधनं परीति
सिद्धेः षण्॥ साधने मेव सिद्धौ लेखि धन्यैः कृतं॥ ननु दूषणमपि तस्य
सिद्धौ तन्मयेऽपि ददति॥ अतः किमते यद्येवमिति त्वत्तु॥ अतो न दूषणेऽपि ति
प्रतोदि॥ अतः परसिद्धौ तन्मये न परोक्तं दूषणाय तादृषणा नुष्ठांसावपि
सिद्धौ दूषणमिति॥ स्वपक्षे दूषणमनुभूतं प्रतिबन्दीग्रहणं॥ तनुजं सत्त्वात् दनुप
नो॥ प्रतीतिग्राह्येऽपि सत्त्वात् प्रतिबन्दीग्रहणं॥ दानं पतेन बाधकतत्त्वात् दानं न पणनायकं न
दूषणतात्॥ स्वपक्षे स्थापने न प्रवृत्तेर्दोषत्वमिति चेत्॥ तस्मात्कालसांख्यायां तादृशं स्वपक्षे
धनमुत्तमं परस्परं स्थापनं न तिस्र्ये॥ तदप्यसत्त्वात् विरोधसामर्थ्यादि॥ तस्मादपि स्थाप
नमेव प्रतो नुत्तमं भावेन तत्त्वात् ननु वादेन सिद्धौ बलोक नन्याये व प्रकृत दूषणानुत्तमं
दोषस्य प्रतो नुत्तमं या उक्तं तस्यैव तत्त्वात्॥ इष्टं प्रति सिद्धसाधनत्वादसंगतमेवा॥ ननु
पादनं ननु प्रामाण्यं संगतां तत्त्वात्॥ परसिद्धायां साधनं स्वपक्षे तत्त्वात्॥ सिद्धसाधनस्य
चा संगतं तत्त्वात्॥ अनिष्टपादनस्यैव संगतं तत्त्वात्॥ नावेरोधादिभ्यो दूषणान्तरमस्ति

ति॥ व्यासभाक्तीनां अंतर्भावः स्पष्टता न्नोक्तः॥ एव प्रमादिस्वतंत्र्यं यततिरूपं पणसं
 प्रयोजनं दिक् दरीयति॥ आनंदतो र्धमुनिना न्नीसंब्रह्म तत्वे ति मार्गद्वः॥
 नलक्षणादित्यसंक्षेपे दुसिधये॥ १०॥ लक्षणादिति रूपेण संज्ञो धिरे
 रिवन्मन्वेदादिभिर्ब्रह्मज्ञानं भवेति॥ तदिदं नवाद्यंतरा कवदेति तत्त्व
 परमाप्ततमेन सुरवरावतायैरेकादिति भावेनोक्तं॥ आनंदतो र्धमुनिना
 यस्तु स्वभावेन भिन्नस्तु प्रमाह॥ ब्रह्म तत्वेति मार्गद्वयं इति॥ अस्मिन् भिन्नत
 प्रमातृकातिमार्गपि सदनुजिघृक्षयात्ता॥ इत्युक्तमिति॥ युक्तादियुक्तताया
 दिति ते द्वेव स्वरूपे॥ यद्येवं कथं तर्हि स्वल्परेव ग्रंथे तस्मात्तस्मिन् सतउक्त
 संक्षेपादिति॥ श्रोतृबुद्धिमनुसृत्य संक्षेपेण कृमिति॥ अथ समाप्तिप्रकरणे
 पि भगवान्वाचोर्बः स्वष्टवेदतां प्रणामेति॥ १॥ अत्रोपमानमेयैव साक्षिणो
 क्षमृत्तये॥ अनेन शास्त्ररूपं तद्वयनमानानुपपन्नं यते॥ नारायणस्यैव प्रमाणे
 मेकोतेनुरिततोयतिरूपितं प्रमाणादिनस्वरक्तेन नाना यणन्येन मुख्यतस्त

प्रमाणतः

॥४१॥

दक्षिणतो दिते भावे वाक् ॥ अशेषेति ॥ ननु ज्ञाना यणस्य शरीरमस्ति न वा ॥ आद्ये म
रणादिप्रसंगः ॥ द्वितीये कथं तस्यैदं यशस्य शेषमात्रादिसाक्षितमिह न तु कं अ
क्षयमूतय इति ॥ असे भवरस्य शरीरतश्च निदानं दनुपते ताक्षयमेवेति कश्चिदो
पइति ॥ अतो दिक्कृत्वा च तारायण एव नमस्का य इति शोवे तो कं अजे इति ॥ अ
मरा भवमस्य ते वं मलावरणं टा पते ॥ यस्य दा बुद्धि हृदं दे वं देते पुरुषोत्तम ॥ १
इतो श्रीमदावन्दतो र्थ भगवता दानार्पण विरचितस्य प्रमाणरूपक्षणास्पदी
काव्या रच्यो नै जपनीय मिक्षु विरचिता स आता ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥ ६२ ॥ ६३
६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥४१॥

॥४१॥

॥स्वमात्रं॥
॥प्रमाणलक्षणपुस्तकमिदं॥शुभमस्तु॥०